

A KORAI MAGYAR TÖRTÉNELEM RÉGÉSZETI KUTATÁSAINAK AKTUÁLIS EREDMÉNYEI ÉS AZOK LEHETSÉGES NYELVÉSZETI VONATKOZÁSAI

TÜRK ATTILA*

Kulcsszavak: korai magyar történelem, régészet, Szubbotci-típusú lelőhelyek, Volga–Dél-Urál régió, Szibéria, honfoglaláskor, őtörök jövevényszavak, őstörténet

Ключевые слова: ранневенгерская история, археология, памятники типа Субботцев, район Волги и Южного Урала, Сибирь, эпоха завоевания родины, заимствованные раннетюркские слова, ранняя история

Türk Attila

A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai

A korai magyar történelem igencsak forrásszegény kutatási terület. Így a régészet, mint rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág, kiemelkedő jelentőséggel bír. Fontos hangsúlyozni, hogy a régészet esetében a kutatási módszerek terén is jelentős bővüléssel számolhatunk, elsősorban a nagy lendülettel megindult bioarcheológiai vizsgálatoknak köszönhetően. Az utóbbi évek legjelentősebb magyar őstörténeti régészeti eredménye az etelközi szállásokkal azonosított Szubbotci-típusú lelőhelyek számának robbanásszerű növekedése volt a Dnyeszter középső és alsó folyásvidékén. A Dnyeper folyó középső és alsó folyása mentén jelenleg 10–12 lelőhely köthető az etelközi szállásokhoz. Itt jól tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv területekkel, valamint a Krím térségében a bizánci kultúrkörrel létrejött kapcsolatok. A leletanyag időrendje mellett annak jellege is kifejezetten összhangot mutat a muszlim források által a magyarok 9. századi elődeiről rajzolt képpel. Keletebbre a szamarai Volga-könyök és a Dél-Urál tágabb térsége továbbra is az, amely a magyar etnogenezis tekintetében a legtöbb kapcsolatot mutatja. Munkahipotézisként elmondhatjuk, hogy a magyarság elődeinek régészetileg legkorábban megfogható nyomát az Urál hegységtől keletre, a cseljabinszki Urálon túl régió keleti szomszédságában feltételezhetjük. Az itt élők egy csoportja feltehetően a 9. század elején indult el nyugati irányba. Ez a közösség rövid időn belül megjelent a Volga bal partján, és szállásterülete kiterjedt Volgai Bolgária határáig. Ezt követően egyik része a Káma mentén maradt. A másik csoport pedig még a 830-as évek előtt nyugat felé vándorolt, majd a Fekete-tenger északi előterében telepedett meg. A 890-es évek és a 10. század eleje között a Szubbotci-horizont jellemző tárgytipusai eltűntek a Fekete-tenger északi előteréből, ugyanakkor felbukkantak a Kárpát-medencében, ahol megfigyelhető a továbbfejlődésük.

Аттила Тюрк

Szovetmőnő eredmények archeológiai kutatásainak korai magyar emlékeinek és néhány nyelvészeti aspektusok

Ranняя венгерская история является областью исследований с весьма ограниченной источниковой базой. Таким образом археология, как наука с быстро увеличивающимися базами данных, имеет здесь первостепенное значение. Важно подчеркнуть, что для археологии также характерно использование всё большего числа естественнонаучных методов, которые придают импульс новым биоархеологическим исследованиям. Наиболее значительным археологическим достижением для венгерской предыстории в последние годы стало

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet / Институт археологии Католического университета им. Петра Пазмания. H-1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1., turk.attila@btk.mta.hu

взрывное увеличение числа памятников типа Субботцев, оставленных венгерским населением в бассейне Среднего и Нижнего Днестра. В настоящее время на Среднем и Нижнем Днестре известно 10–12 памятников, которые можно связывать с областью Этелькёз. В находках из них хорошо отражены отношения с соседними, главным образом с северными славянскими районами, а также с византийской культурной средой Крыма. Помимо хронологии археологического материала, его характеристика также явно согласуется с картиной, нарисованной мусульманскими источниками о предках венгров IX в. Далее на восток наибольшую связь с венгерским этногенезом демонстрируют памятники Самарской Луки и Южного Урала. В качестве рабочей гипотезы можно утверждать, что самые ранние археологические следы предков венгров известны восточнее Уральских гор, на восток от челябинского Зауралья. Некая группа местного населения, по-видимому, мигрировала на запад в начале IX в. Это объединение появилось вскоре на левом берегу Волги, а его территория простиралась до границы Волжской Булгарии. Позднее часть этого населения осталась в Прикамье. Другая группа мигрировала на запад до 30-х гг. IX в., а затем поселилась на территории Северного Причерноморья. Между 90-ыми гг. IX в. и началом X в. характерные предметы субботцевского типа исчезают в Северном Причерноморье, но в то же время они появляются в Карпатском бассейне, где можно наблюдать их дальнейшее развитие.

BEVEZETÉS¹

A korai magyar történelem (1–2. kép) – elterjedtebb nevén a magyar őstörténet – az írásos emlékeket tekintve forrásszegény kutatási terület. Így a régészet, mint folyamatosan, sőt rohamosan gyarapodó forrásanyagú tudományág kiemelkedő jelentőséggel bír annak kutatásában. Ez tény akkor is, ha módszertani szempontból a régészeti leletek közvetlen történeti, etnikai forrásértéke ma már itthon is sokkal szigorúbb megítélés alá esik, mint korábban (BÁLINT 1994; КОМАР 2018). Azonban a kelet-európai füves és erdős sztyepp, valamint erdővidék, továbbá az ezek mikrorégióiban mutatkozó markáns régészeti különbségek alapos ismerete munkahipotézisek szintjén ma már lehetőséget nyújt a történeti forrásokból ismert egyes népmozgások hátterének vizsgálatára. Kutatásainkat pedig újabban természet tudományos vizsgálatokkal kiegészítve jóval több információt nyerhetünk ki a tárgyi hagyaték-ból, mint korábban.

A magyar őstörténet napjainkban leginkább elfogadott régészeti modellje (1. kép 1) az 1960–1970-es évek szovjetunióbeli ásatási eredményeire épült

ВВЕДЕНИЕ¹

Ранневенгерская история (рис. 1–2), более известная как венгерская предыстория, является областью исследований, крайне скудно обеспеченной письменными источниками. Таким образом археология, как наука с быстро увеличивающимися базами данных, имеет здесь первостепенное значение. Это непреложный факт, не смотря даже на то, что значимость археологических находок для прямолинейных исторических и этнических реконструкций сейчас в Венгрии обсуждается с методологической точки зрения гораздо строже, чем раньше (BÁLINT 1994; КОМАР 2018). Однако доскональное знание материалов степи, лесостепи и лесных районов Восточной Европы, а также заметных археологических различий на уровне их микрорегионов, по меньшей мере, в форме рабочих гипотез, теперь дает возможность изучить фон тех или иных перемещений народов, известных по письменным источникам. В последние годы наши исследования были дополнены данными есте-

¹ A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

¹ Исследование проведено в рамках проекта «Программа профессионалов: археологическое изучение отношений Венгрии и Востока» («Наше восточное наследие – междисциплинарная группа исследователей истории и археологии Католического университета им. Петера Пазманя [TKP2020-NKA-11]) при поддержке Министерства инноваций и технологий, а также проекта «Программа династии Арпадов» (IV.2. Система восточных связей династии Арпадов).

(FODOR 1975). A régészet számára a korai magyar történelemmel kapcsolatos alapvető kérdés máig nem sokat változott: mi kapcsolható a magyarság kora középkori elődeihez a korábban nyelvészeti módszerekkel azonosított nyugat-szibériai őshazától (2. kép 2) (KLIMA 2016; KLIMA 2020) nyugatra eső, tehát az Uráltól a Kárpát-medencéig terjedő terület (2. kép 1) régészeti hagyatékából (FODOR 1994)? Vajon az írott források alapján feltételezett egyes szállásterületek elhelyezkedése bizonyítható-e az újabb tárgyi leletek tükrében is (3. kép 1)? A legfrissebb konkrét régészeti eredményeket és újabb kérdéseket az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A HONFOGLALÁS KORI HAGYATÉK KELETI KAPCSOLATRENDSZERE

Közismert, hogy a korai magyar történelem régészeti emlékei Kelet-Európában keresendők, miként az is, hogy az őshaza és a feltételezett egykori magyar szállásterületek, Levédia és Etelköz vagy *Magna Hungaria* a mai Oroszország, Ukrajna és Moldova területén helyezkedtek el (1. kép 1–2; 2. kép 1–2). A rendszerváltást követően az orosz–magyar tudományos régészeti kapcsolatok (is) szinte eltűntek, így a szakirodalom és az új keleti ásatási adatok csak szórványosan, személyes kapcsolatok révén jutottak el hozzánk. Az elmúlt másfél évtized azonban komoly változásokat hozott mind az új leletek, mind pedig a tudományos kapcsolatok vonatkozásában (TÜRК–LANGÓ 2020).

A magyar őstörténet régészeti kutatása (FODOR 1975; FODOR 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008) a kezdetektől szorosan összefonódott a Kárpát-medence honfoglalás kori régészetével (FODOR 2009). Ez nem csoda, hiszen a magyarok elődeinek régészeti azonosítására létrejött mindkét alapvető kutatási módszer, az ún. lineáris (az Uráltól a Kárpátokig), illetve a retrospektív (a Kárpát-medence 10. századi emlékéanyagából kiinduló, annak keleti előzményeit kereső) szemlélet esetében elengedhetetlen viszonyítási pontot jelent a honfoglalás kori hagyaték (FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRК 2012; TÜRК 2012a).

A ma rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi régészeti hagyatékának minden kétséget kizáróan vannak 9. századi kelet-európai előz-

stvenных наук, что позволило извлечь гораздо больше информации из материального наследия.

Наиболее признанная в настоящее время археологическая модель венгерской предистории (рис. 1. 1) была основана на результатах раскопок 60-х и 70-х гг. XX в. в Советском Союзе (FODOR 1975). Для археологии фундаментальная проблема ранневенгерской истории с тех пор осталась той же: какие именно археологические памятники на территориях, расположенных западнее западносибирской прародины (рис. 2. 2), которую ранее очертили методами лингвистики (KLIMA 2016; KLIMA 2020), то есть от Урала до Карпатского бассейна (рис. 2. 1) (FODOR 1994), можно связывать с раннесредневековыми предками венгров? Можно ли определить точное местоположение регионов, населённых в древности венграми и упоминаемых в письменных источниках, с помощью новых археологических находок (рис. 3. 1)? Последние конкретные результаты археологических исследований и новые вопросы анализируются в данной работе.

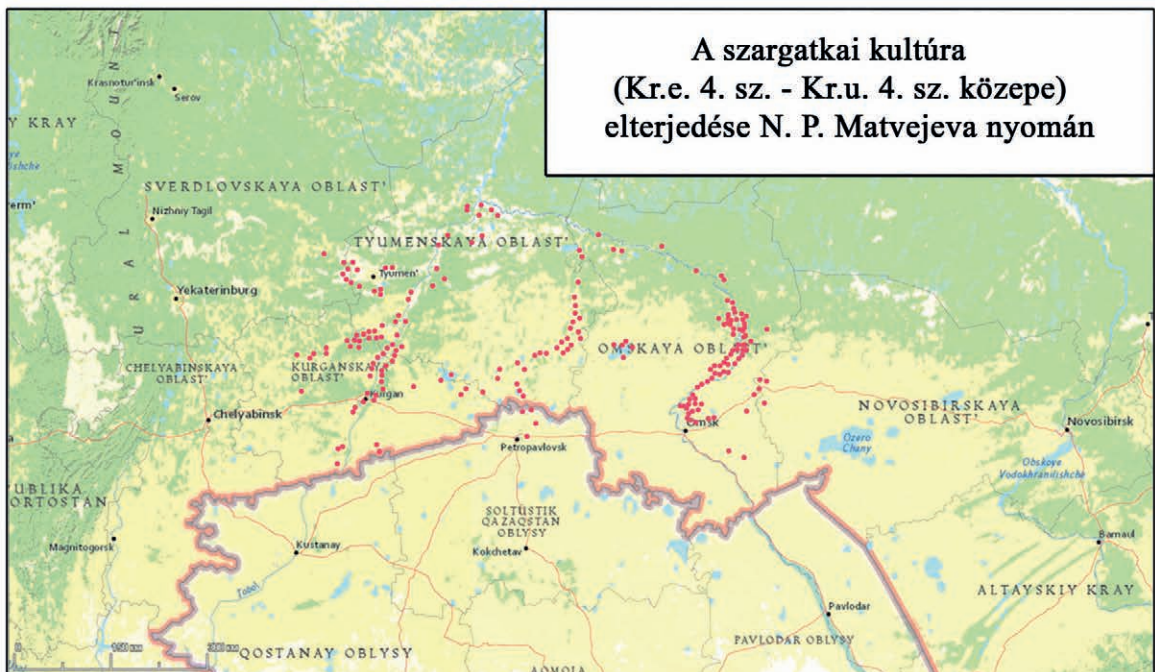
ВОСТОЧНЫЕ СВЯЗИ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ЭПОХИ ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ

Хорошо известно, что археологические памятники ранневенгерской истории находятся на территории Восточной Европы – как прародина, так и предполагаемые регионы расселения древних венгров Леведия и Этелькёз, или Великая Венгрия (*Magna Hungaria*) располагались на территории современной России, Украины и Молдавии (рис. 1. 1–2; рис. 2. 1–2). После распада социалистического лагеря русско-венгерские научные связи, в том числе в области археологии, практически прервались, поэтому литература и сведения о новых раскопках доходили до нас лишь спорадически, через личные контакты. Однако за последние полтора десятилетия произошли серьёзные изменения, связанные как с новыми открытиями, так и с налаживанием научных связей (TÜRК–LANGÓ 2020).

С самого начала археологические исследования венгерской предистории (FODOR 1975; FODOR 2015; IVANOV 1999; ERDÉLYI 2008) были тесно переплетены с археологией Карпатского бассейна эпохи завоевания родины (FODOR 2009). Это

1

2

1. kép. 1: A korai magyar történelem földrajzi és időrendi kereteinek összefoglalása az 1960–70-es évek régészeti eredményei alapján (FODOR 2009); 2: A szargatjai kultúra (Kr.e. 4. század – Kr.u. 4. század) elterjedése (МАТВЕЕВА 2000, рuc. 2)

Рис. 1. 1: Краткое изложение географических и хронологических рамок ранневенгерской истории на основе археологических результатов 60-х и 70-х гг. XX в. (FODOR 2009); 2: Ареал саргатской культуры (IV в. до н. э. – IV в. н. э.) (МАТВЕЕВА 2000, рuc. 2)

ményei (ERDÉLYI 1977; ERDÉLYI 2008; TÜRK 2013; TÜRK ET AL. 2014; TÜRK 2016; TÜRK–FÜREDI 2019). A keleti kapcsolatokat mutató tárgytypusok száma a honfoglalás kori régészeti kutatásban napjainkra jócskán megnőtt, köszönhetően elsősorban a kelet-európai kora középkori régészeti hagyaték jobb hazai megismerésének. Újabb ilyen lelettypusok pl. a honfoglalás kori íjak markolatlécei, balták és fokosok, a tegezöv, a bronz-, illetve vascsövekkel záródó tarsolyok, a taplótartó, a rozettás lószerszámveretek és a karosi temető kúpos farmatringdísze, a csavart szájvasú zablák és hurkos fülű kengyelek, a dróttal megerősített lovaglóstörök és faedények, a négykarikás hajfonatkorongok, az egyenes pengéjű szablyák, a geszterédi- és a Vereb/tiszaszederkényi-típusú övveretek, a verebi szíjvég. A konkrét leletpárhuzamokon túl a 10. századi díszítőművészet motívumainak többsége és technikai kivitele is keleti eredetű, illetve kapcsolatrendszerrel bír (BOLLÓK 2015, 403–428). A temetkezési szokásokat tekintve a részleges lovas-, illetve szarvasmarha temetkezéseket, a kurgán alá vagy korábbi sírhalmok betöltésébe való betemetkezések szokását említhetjük a régóta közismert szemfedőanalógia számos új példánya mellett. Ez utóbbiak közül kiemelkedő jelentőségű a Szubbotci-típusú lelőhelyek hagyatékában a Rakamaz-típusú változat ezüstből készült pontos formai analógiája.²

Az egykori szomszédokkal való kapcsolatok kölcsönössége már Etelköz területén is kimutatható, a honfoglalók anyagi műveltségének lenyomata pedig szinte valamennyi egykori szomszédunknál ismert (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239; TÜRK–LANGÓ 2020).

A korabeli Közép-Keletig és Közép-Ázsiáig elért kereskedelmi kapcsolatokat a vetülékkompozit vászonkötésű (*taqueté façonné*) selyemtypus kelet-magyarországi feltűnése is igazolta (BERTA ET AL. 2018). A Kárpát-medencében mindössze két temetkezésben megfigyelt *taqueté*-kötésű selymek keleti párhuzamai elsősorban a mai Irán és Izrael területéről ismertek. Ez a tárgytypus a dirhemleletekkel azonos elterjedést mutat Kelet-Magyarország területén,

neудивительно, так как с точки зрения обоих фундаментальных методов археологической идентификации предков венгров – и так называемого линейного подхода (от Урала до Карпат), и ретроспективного подхода (основанного на материальной культуре Карпатского бассейна X в. и на поисках её восточных истоков), наследие эпохи завоевания родины является незамеченным ориентиром (FODOR 1975; LANGÓ 2007; TÜRK 2012; TÜRK 2012a).

Исходя из археологических данных, доступных нам сегодня, мы можем заключить, что археологическое наследие Карпатского бассейна X в., несомненно, имеет восточноевропейские корни IX в. (ERDÉLYI 1977; ERDÉLYI 2008; TÜRK 2013; TÜRK ET AL. 2014; TÜRK 2016; TÜRK–FÜREDI 2019). Количество категорий находок, связанных с восточными регионами, из археологических памятников периода завоевания, значительно возросло, главным образом, благодаря значительному увеличению знаний венгерских исследователей о раннесредневековом археологическом наследии Восточной Европы. Приведём примеры новых типов находок: костяные пластинчатые накладки на лук, топоры, колчаные пояса, сумочки с бронзовыми и железными трубками, трубчатые контейнеры для трута, уздечные накладки в форме розетки, коническое украшение нахвостника из могильника Карош, удила с витым грызлом, стремена с петлеобразными верхними частями, нагайки и деревянные сосуды, скрепленные проволокой, накошники с четырьмя кольцами, сабли с прямым лезвием, поясные накладки типа Гестеред и Vereb/Тисаседеркень, наконечник пояса из Vereba. Помимо конкретных параллелей, большинство мотивов и технических приемов декоративно-прикладного искусства X в. имеет восточное происхождение и ряд восточных аналогий (BOLLÓK 2015, 403–428). Что касается погребального обряда, наряду со многими новыми образцами давно известных аналогий лицевым покрытиям, мы можем отметить подкурганые и впускные погребения, а также помещение в могилу частей коня и крупного рогатого скота. Среди лицевых покрытий первостепенное значение имеет точная аналогия по форме варианту типа Ракамаз из

² Az ukrainai Mikolajivban őrzött, Déli-Bug menti teljes temető anyaga jelenleg feldolgozás alatt van. Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Vitalij Sz. Szinyikának (Tiraszpol) mondok köszönetet.

vagyis ez a régió jelentős nemzetközi kapcsolatokkal bírt még a 10. század közepén is.

A korabeli analógiák alapján társadalomtörténeti szempontból más történeti kontextusban is értékelhetjük az Északkelet-Magyarországon megfigyelt kiemelkedően nagyszámú fegyveres temetkezést. A Kaukázus északi előterének, vagy a viking területek selyem- és dirhemleleteinek temetkezési környezete ugyanúgy, mint itt, egy erősen militarizált társadalom képét mutatja. Ezzel együtt a párhuzamként említett területeken nem feltételez politikai centrumokat a helyi történeti és régészeti kutatás. Vagyis az északkeleti régióban futó kereskedelmi utak jelentősége, azok ellenőrzése is magyarázhatja a Kárpát-medencében kiemelkedő leletgazdagságot és katonai potenciált.

A honfoglaló hagyaték természettudományos módszerekkel történő kutatása (pl. pontosabb időrend, genetikai kapcsolatok) minőségi ugrást és információ többletet eredményezett. Radiokarbon kormeghatározással eddig közel tucatnyi olyan honfoglaló sírt sikerült elkülöníteni, ahol az eltemetettek valószínűsíthetően még a honfoglalás közismert időpontja előtt, a korábbi szállásterületen születtek, de már a Kárpát-medencében hunytak el (TÜRK-LÖRINCZY 2015). Ezekről a síroktól, vagyis a ténylegesen hont foglалók csontanyagának vizsgálatától számos új eredményt remélhetünk a minden szempontból összetett 10. századi, Kárpát-medencei népesség eurázsiai hátterét illetően (CSÖSZ ET AL. 2013; SZEIFERT ET AL. 2018; CSÁKY ET AL. 2020). A kelet-európai régió(k) teljes, jól összegyűjtött, helyi leletösszefüggéseivel együtt értékelt és biztos időrendi alapokon nyugvó régészeti adatbázisára van szükség (2. kép 1; 3. kép 1) (ERDÉLYI 2008; KOMAR 2018), a Kárpát-medencei honfoglalás kori hagyatékot pedig a bővülő keleti leletek fényében folyamatosan újra kell értékelnünk (RÉVÉSZ 1998). A honfoglalás kori keleti analógiák megítélése és „használhatósága” szempontjából hangsúlyoznunk kell, hogy azok nem önmagukban álló szórványleletek, vagy csupán az egykori társadalmi elitet jellemző gazdag sírokból származó egyedi leletpárhuzamok. A keleti lelőhelyeken (pl. Szlobodzeja) a tájolás, illetve rítus alapján odasorolt (a radiokarbon kormeghatározás és az archeogenetikai vizsgálatok által megerősített) melléklet nélküli temetkezések ugyanúgy megtalálhatók, mint a Kárpát-medence

серебра, известная в археологическом наследии памятников типа Субботцев.²

Последствия контактов с соседними народами можно увидеть уже на территории Этелькёза, а влияние материальной культуры венгров-завоевателей прослежено практически у всех их бывших соседей (KOVÁCS 2003; KOMAR 2018, 238–239; TÜRК-LANGÓ 2020).

Торговые связи, достигавшие Ближнего Востока и Центральной Азии того времени, были подтверждены и появлением в Восточной Венгрии шелков с миткалевым переплетением «taqueté façonné» (BERTA ET AL. 2018). Восточные параллели *taqueté*-шелкам, найденным только в двух захоронениях в Карпатском бассейне, в основном известны с территории современного Ирана и Израиля. Эти шелка обнаружены на той же территории, что и дирхемы – в Восточной Венгрии, т.е. этот район имел значительные международные связи в середине X в.

Основываясь на аналогиях того времени, можно оценить чрезвычайно большое количество захоронений с вооружением, обнаруженных в Северо-Восточной Венгрии, в ином с социально-исторической точки зрения контексте. Погребения с шелками и с дирхемами в Северном Предкавказье и на территории викингов так же, как и здесь, показывают образ крайне милитаризованного общества. Тем не менее, местные исследователи не предполагают политических центров в районах, упомянутых в качестве параллелей. Другими словами, важность торговых путей, проходящих в северо-восточном регионе, и их контроль, также могут объяснить выдающееся богатство памятников и военный потенциал в Карпатском бассейне.

Исследование наследия эпохи завоевания родины с использованием естественно-научных методов (например, более точная хронология, генетические связи) привело к качественному скачку и увеличению количества информации. Радиоуглеродное датирование до сих пор вы-

² Материалы целого могильника с берегов Южного Буга, которые хранятся в г. Николаев (Украина), сейчас готовятся к публикации. Я хотел бы поблагодарить Виталия С. Синику (г. Тирасполь) за предоставленные сведения об этом комплексе и за возможность сослаться на него.

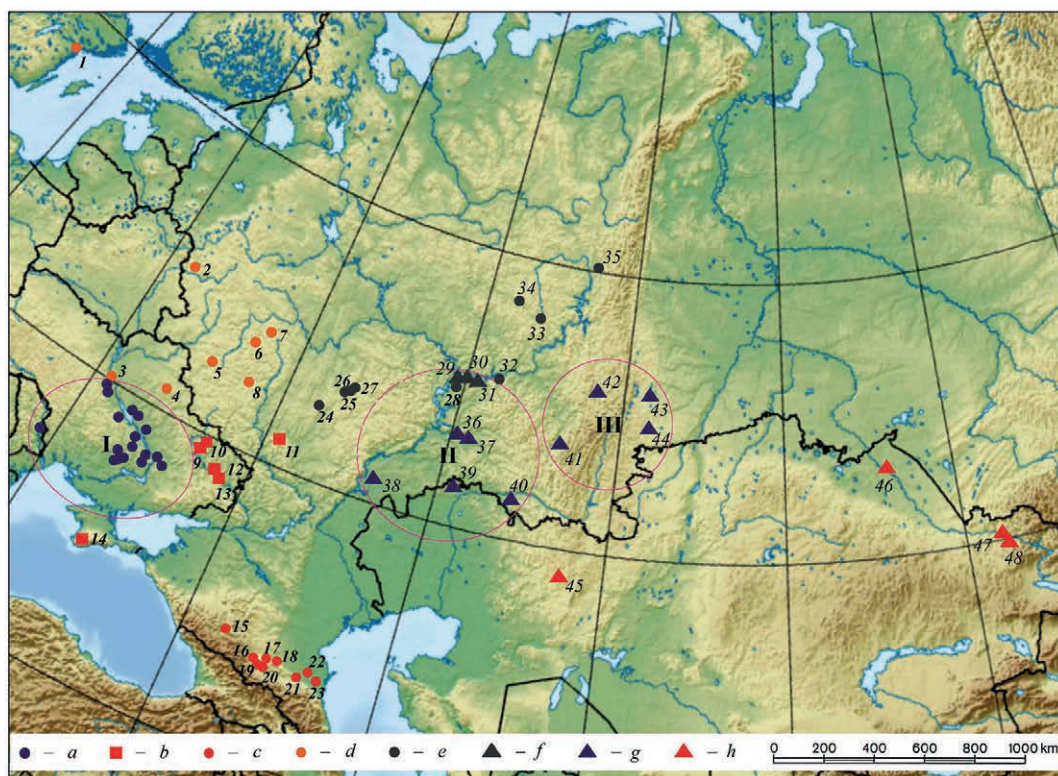
10. századi temetőiben. Ugyanakkor arra is fel kell hívni a figyelmet, hogy anakronisztikus az az elvárás, amely a Kárpát-medence kora középkori temetőit szeretné direkt módon megfeleltetni kelet-európai előzményeikkel (vö. pl. RÉVÉSZ 2020, 37, 246. j.). Az alapvetően eltérő földrajzi és kulturális környezet más népsűrűséget, településszerkezetet és eltérő társadalmi viszonyokat, így eltérő temetőtípusokat (pl. sírszámok) vont maga után.

ETELKÖZ ÉS A SZUBBOTCI-TÍPUSÚ LELETKÖR

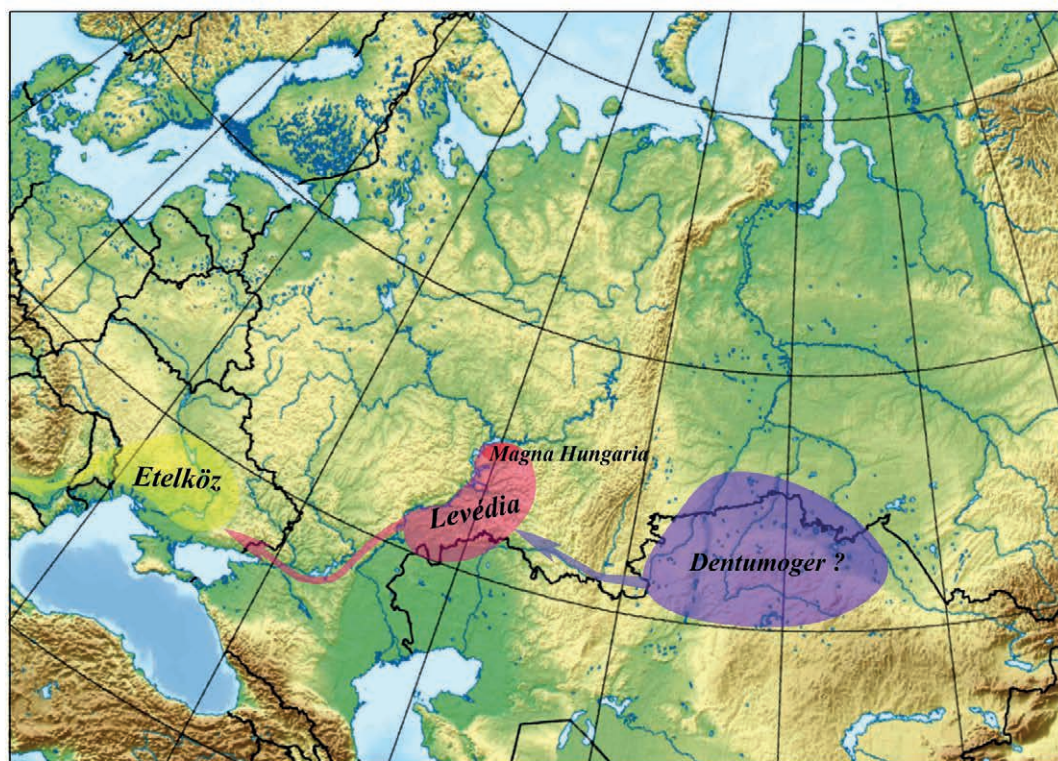
Míg korábban a keleti régészeti párhuzamok hiányára panaszkodtunk, addig ma azt látjuk, hogy az Urál és a Kárpátok közötti régió hagyatékában már jól kirajzolódnak olyan lelőhelycsoportok, amelyek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Kárpát-medence 10. századi, illetve a Volga–Urál régió kora középkori hagyatékával (2. kép 1) (LIFANOV 2005; SZTASENKOV 2009; KOMAR 2011). Ilyen lelőhelyek váltak ismertté a Duna torkolata, a Prut, valamint a Dnyeszter alsó folyása által határolt területen (Délnyugat-Ukrajna, Moldovai Köztársaság, Dnyeszter-melléki Moldáv Köztársaság), például Szlobodzeja, Glinoje, Plavnyi és Frumușica (SCSERBAKOVA ET AL. 2008; SINICA ET AL. 2019), Ukrajnában pedig a Dnyeper és a Déli-Bug közötti területen különíthető el egy lelőhelycsoport (Szubbotci, Sztaraja Katyerinovka, Korobcsino, stb.). A kutatásban ezeket a Déli-Bug folyó völgyében található Ingul menti névadó lelőhely nyomán Szubbotci-típusú lelőhelyeknek, időrendi értelemben pedig szubbotci régészeti horizontnak hívjuk (2. kép; 3. kép 2) (БОКИИ–PLETNYOVA 1989; KOMAR 2011; KOMAR 2013; KOMAR 2018).

A többségében 2007–2011 között Ukrajnában, a Dnyeper folyó vidékén (SZUPRUNENKO–MAJEVSZKA 2007) előkerült 'magyar jellegű' új leletek nyomán az utóbbi években Moldovában is megtízszereződött a hasonló síregyüttesek száma. Az ide sorolt temetkezésekre összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek az elhunytak lábánál részlegesen elhelyezett lovak, a halotti maszkok, illetve a szemfedőlemezek, az aranyozott ezüst, gyakran pálcátagos szegélydíszű, növényi mintás (öv)veretek. A fémtárgyak között további jellegzetességek a palmettadíszes szablyaszerelekek, a fémveretes kés-
tokok, valamint a kazáriai eredetű ezüstcsészék és

deháló szinte дюжину погребений эпохи завоевания родины. Люди, похороненные в них, вероятно, родились на территории, где венгры проживали до завоевания, но умерли в Карпатском бассейне (TÜRК–LÖRINCZY 2015). По поводу этих погребений, точнее исследований костного материала реальных завоевателей, можно надеяться на множество новых результатов относительно евразийского фона сложного во всех отношениях населения X в. Карпатского бассейна (CSÖSZ ET AL. 2013; SZEIFERT ET AL. 2018; CSÁKY ET AL. 2020). Необходима полная, хорошо собранная археологическая база данных восточноевропейского региона (регионов), оцененная вместе с его местными археологическими контекстами и основанная на надежной хронологической основе (рис. 2. 1; рис. 3. 1) (ERDÉLYI 2008; КОМАР 2018), а наследие эпохи завоевания родины из Карпатского бассейна должно постоянно переоцениваться в свете увеличивающегося количества восточных находок (RÉVÉSZ 1998). С точки зрения оценки и «применимости» восточных аналогий эпохи завоевания родины, мы должны подчеркнуть, что они не являются случайными находками сами по себе, и считать их просто уникальными параллелями из богатых захоронений, характеризующих лишь социальную элиту, тоже нельзя. В восточных памятниках (например, на могильнике у г. Слободзея) безынвентарные захоронения с соответствующей ориентировкой и обрядом (подтвержденные радиоуглеродным датированием и археогенетическими исследованиями) можно найти так же, как и на могильниках Карпатского бассейна X в. В то же время следует отметить, что анахроничными выглядят попытки прямого сопоставления раннесредневековых могильников Карпатского бассейна с предшествующими им восточноевропейскими кладбищами (см. например RÉVÉSZ 2020, 37, 246. j.). Принципиально разные географические и культурные условия повлекли за собой разную плотность населения, структуру поселений и разные социальные условия, следовательно, разные типы могильников (например, количество погребений).

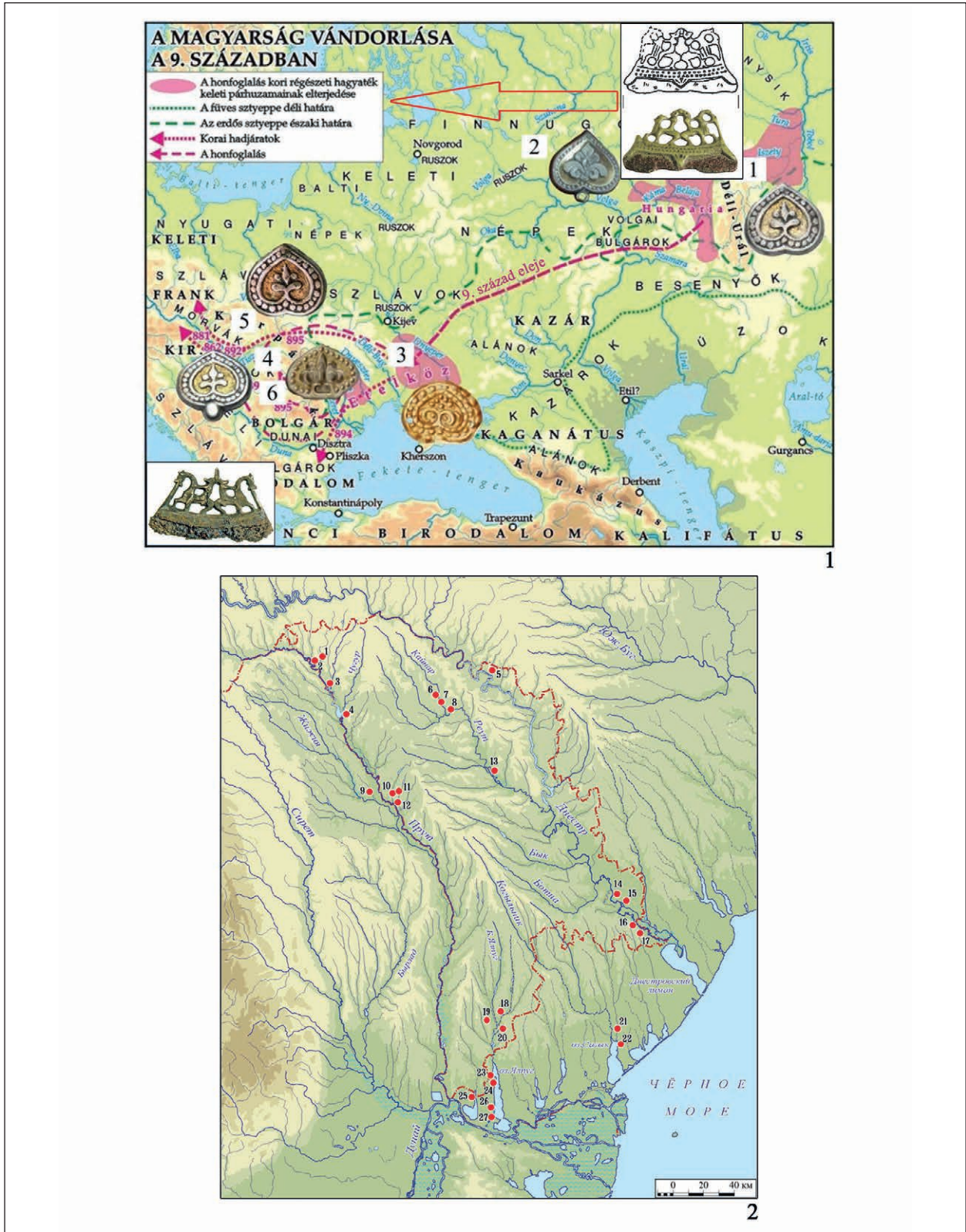
1

2

2. kép. 1: A Szubbotci-horizont leleteivel párhuzamot mutató tárgyak elterjedése (KOMAR 2018, 106. kép); 2: A korai magyarok vándorlásának állomásai (KOMAR 2018, 108. kép)

Рис. 2. 1: Распространение изделий, аналогичных находкам из памятников типа Субботцев (КОМАР 2018, рис. 106); 2: Этапы переселения ранних венгров (КОМАР 2018, рис. 108)

3. kép. 1: A honfoglalás kori hagyatékek keleti, Urál-vidéki kapcsolatrendszerre a Geszteréd–Ujelgi-típusú övveretek és a bimetal csíholók elterjedése kapcsán; 2: Néhány magyar típusú lelőhely a Fekete-tenger északnyugati előterében (Kvitnickij et al. 2020a, p. 1)

Рис. 3. 1: Приуральские контакты археологического наследия эпохи завоевания родины в связи с распространением поясных накладок типа Гестерэд–Уелги и биметаллических кресал; 2: Некоторые венгерские памятники Северо-Западного Причерноморья (Квитницкий и др. 2020a, p. 1)

tálok, amelyek aranyozott háttére többnyire poncolással díszített. Meglepő ugyanakkor a szomszédos szaltovói kultúrkör (Kazár Kaganátus, 10–11. kép) leletpárhuzamainak csekély aránya, helyette a térben és időben távolabbi, Volga–Dél-Urál-vidéki kapcsolatot mutató leletek a jellemzőek (3. kép 1; 4. kép; 7. kép) (TÜRK 2010; KOMAR 2018). A Szubbotci-leletkör, illetve a honfoglalók hagyatékában a szaltovói térség (11–12. kép; 14. kép) kulturális hatása főként – és szinte kizárólag – a presztízstárgyakon és a fegyvereken figyelhető meg. Ugyanakkor az etelközi magyarok műveltsége, ha csekély mértékben is, de szomszédként hatással volt a Kazár Kaganátus népességének kultúrájára (pl. ezüsthatszín, a „keleti ezüstök” mintakincs-elemeinek feltűnése) (KOMAR 2018, 252). A Kazár Kaganátusnak a 9. századi nyugati szomszédaival, vagyis a magyarok elődeivel fennállt kapcsolatai régészeti szempontból a szaltovói kultúrán belüli Levédia (1. kép 1), illetve a kaukázusi magyar őshaza (15. kép 4) hipotézisei nélkül is magyarázhatók.

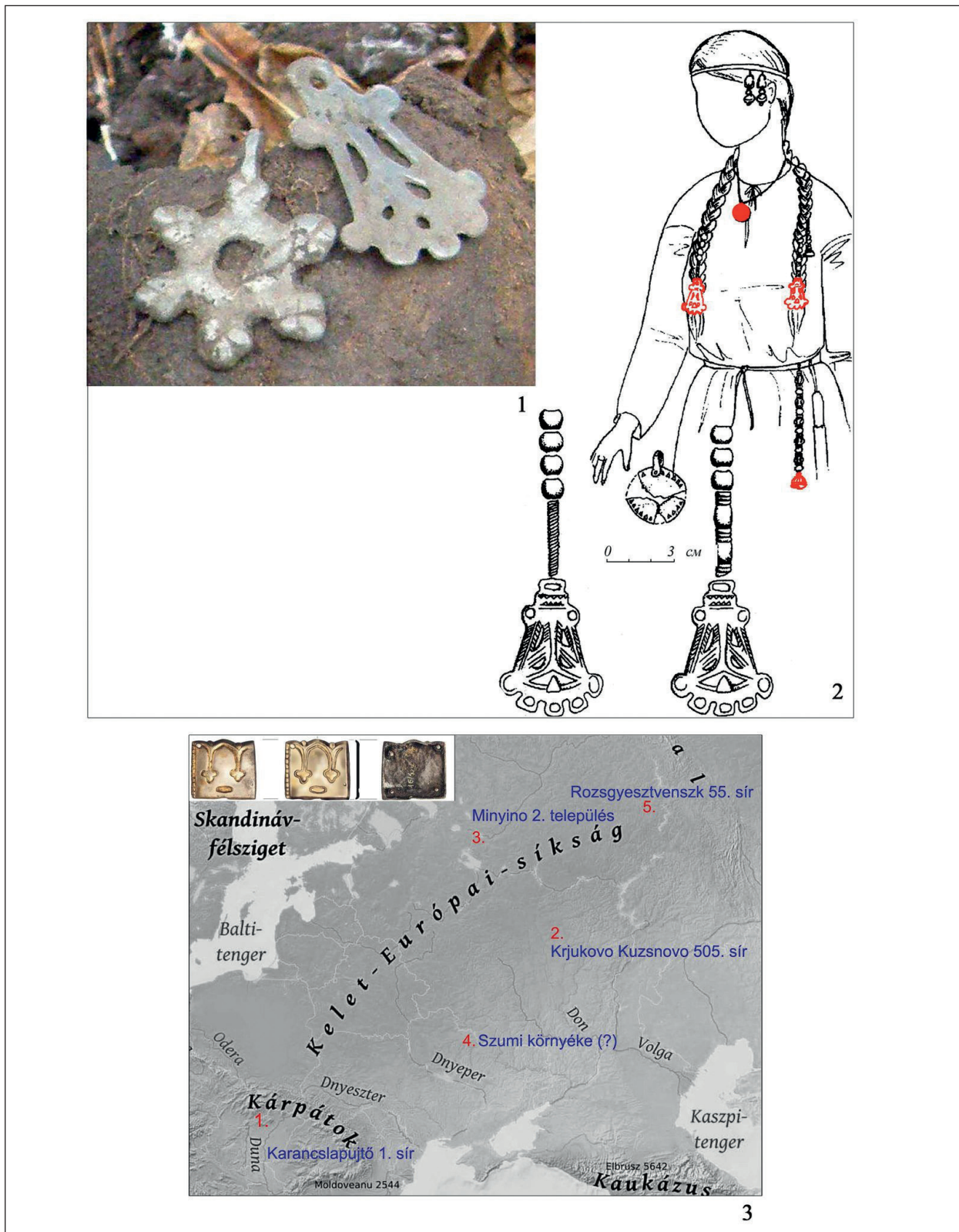
A Szubbotci-leletkör időrendjét illetően az eddig elvégzett radiokarbon vizsgálatok (6. kép) megerősítették a hagyományos régészeti kronológiát, vagyis nagy biztonsággal a 9. század második felére keltezhetjük azt (TÜRK 2010, 5. kép; KOMAR 2018, 239–248). A leletanyagban tükröződnek a szomszédos, elsősorban az északi, szláv, illetve a déli, krími–bizánci területekkel létrejött kapcsolatok (főként import kerámialeletek alapján), amelyekről az írott források is megemlékeznek. A tárgyi hagyaték jellege kifejezetten összhangban áll azzal a képpel, amelyet a muszlim források tükröznek a magyarok 9. századi elődeiről (TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015). A fenti jellemzők alapján a szubbotci régészeti lelethorizont igen nagy valószínűséggel rajzolja ki az írásos forrásokból ismert Etelköz területét (2. kép).

A honfoglaló hagyatéktól mindössze egy-két évtizednyi időeltérés, valamint a releváns régészeti-történeti összefüggések komoly hivatkozási pontot kínálnak az archeogenetikai összevetés elvégzésére. A hasonló időrend alapján összevethetőkké válnak az itt megvizsgált génszekvenciák a szintén radiokarbon kormeghatározással elkülönített legkorábbi Kárpát-medencei honfoglaló sírok génszekvenciáival, vagyis a még a Kárpátoktól keletre született 'tényleges' honfoglalókkal. Ez utóbbi csoportba

ЭТЕЛЬКЁЗ И КРУГ НАХОДОК ТИПА СУББОТЦЕВ

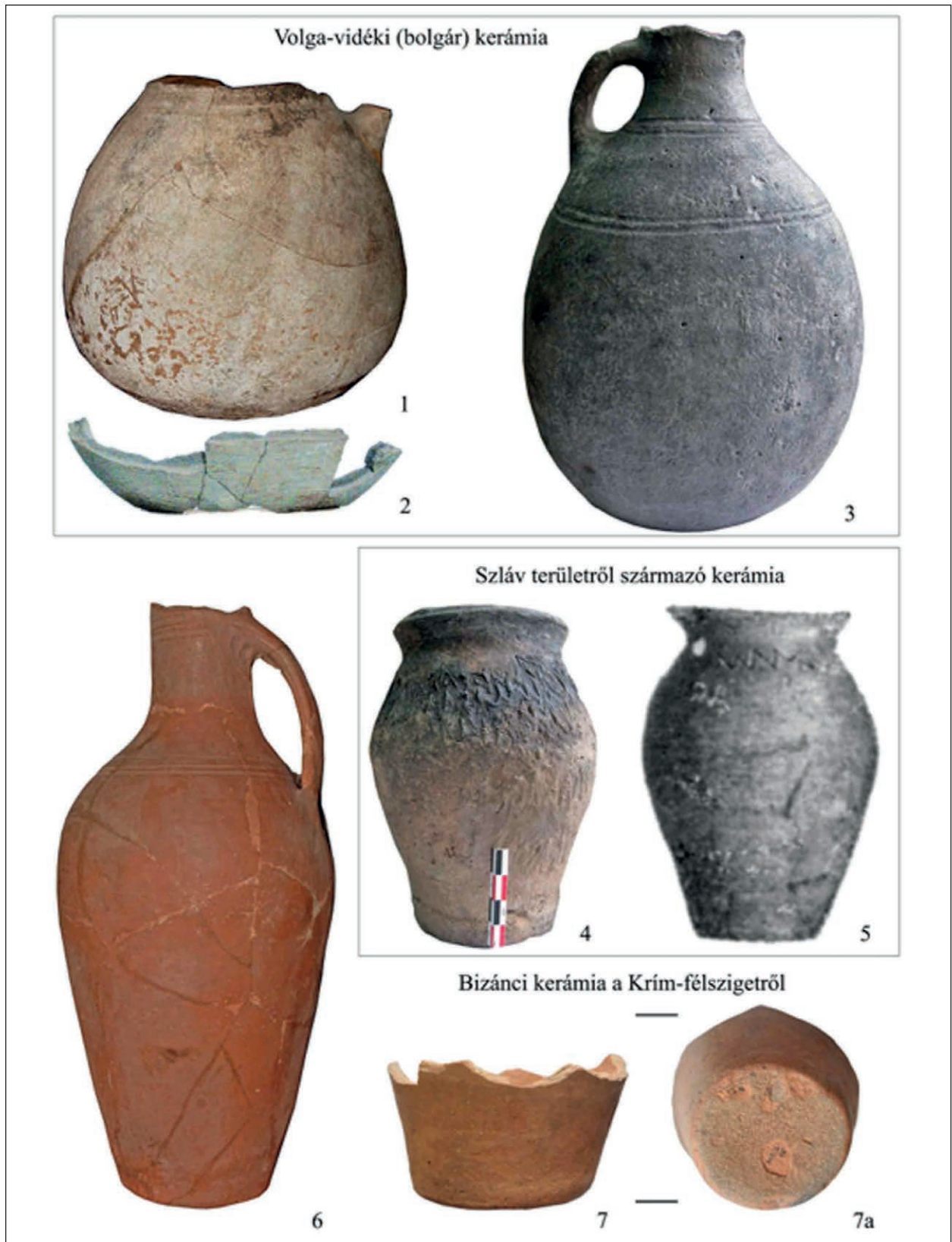
Если раньше мы жаловались на отсутствие археологических параллелей на востоке, то сегодня мы видим, что в наследии региона между Уралом и Карпатами уже чётко выделяются группы памятников, которые одновременно связаны с наследием Карпатского бассейна X в. и с раннесредневековым наследием Волго-Уральского региона (рис. 2. 1) (ЛИФАНОВ 2005; СТАШЕНКОВ 2009; КОМАР 2011). На территории между устьем Дуная, Прутом и Нижним Днестром (юго-запад Украины, Республика Молдова, Приднестровская молдавская республика) можно назвать такие памятники как Слободзея, Глиное, Плавни, Фрумушика (ЩЕРБАКОВА и др. 2008; SINICA ET AL. 2019). В междуречье Днестра и Южного Буга (Украина) выделяется группа памятников, включающая Субботцы, Старую Катериновку, Коробчино и др. В литературе они получили наименование «памятники типа Субботцев» или «памятники субботцевского типа», по названию могильника вблизи р. Ингул (бассейн Южного Буга); в хронологическом понимании они отнесены к субботцевскому горизонту (рис. 2; рис. 3. 2) (ВОКIJ–PLETNYOVA 1989; КОМАР 2011; КОМАР 2013; КОМАР 2018).

Подобно количеству новых находок «венгерского облика», которые обнаруживались в Поднепровье (Украина) между 2007–2011 гг. (СУПРУНЕНКО–МАЄВСЬКА 2007), в последние годы число подобных погребальных комплексов, найденных в Пруто-Днестровском регионе (Молдавия), удесятилось. Для комплексов, которые анализируются здесь, (хотя в разной степени), характерны помещение в могилу частей коня, погребальные маски или пластинки на глазах, и серебряные позолоченные (поясные) накладки с растительным орнаментом, часто с узелковым бордюром. Металлические предметы имеют ещё другие особенности: накладки и пластинки для сабли с изображениями пальметт, ножны ножей с металлическими накладками, серебряные миски и кружки хазарского происхождения (у которых позолоченный фон орнаментики часто декорирован чеканкой). Однако в этих материалах удивительно мал процент аналогий с материалами соседней территории салтовской

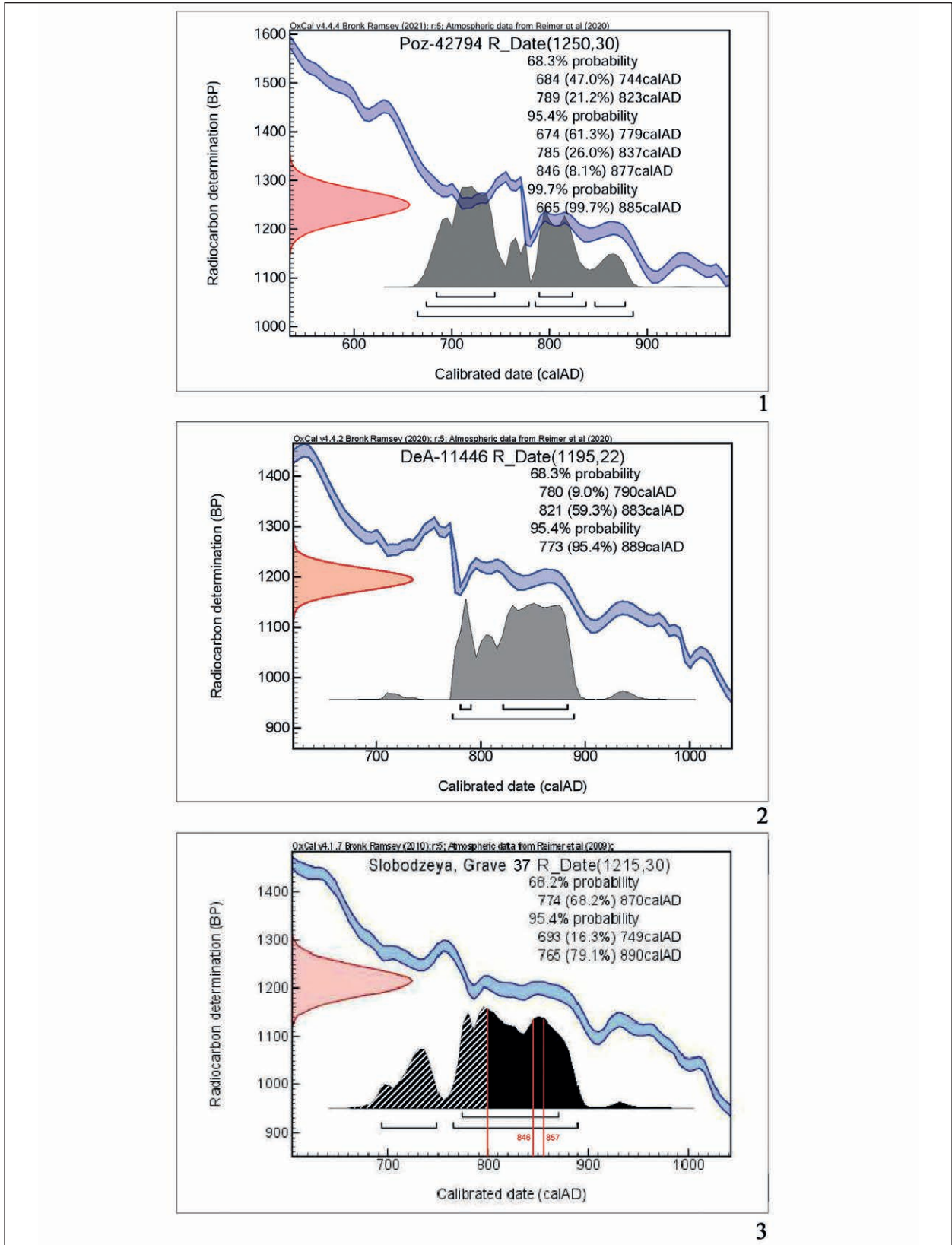
4. kép. Nyevolinói csüngő egy 9. századi szláv telepről (Ukrajna, Szumi terület) és viseleti rekonstrukciója a Káma-vidéken a gyemenki temető 37. sírjában (JEMELJANOVA 2018, рис. 18); 2: A Karancslapujtő–Krjukovo-típusú övveretek (10. század) kelet-európai elterjedése (ZELENCOVA ET AL. 2018, 16. kép 1)

Рис. 4. Неволинская подвеска из славянского селища IX в. (Сумская обл., Украина) и реконструкция ее ношения в Прикамье (Деменковский могильник, п. 37) (ЕМЕЛЬЯНОВА 2018, рис. 18); 2: Распространение поясных накладок типа Каранчлапуйтё–Крюково (X в.) в Восточной Европе (ZELENCOVA ET AL. 2018, 16. kép 1)

5. kép. A Szubbotci-típusú lelőhelyeken előforduló 9. századi import kerámialeletek a Volga (1–3), a szláv nyelvű népek területéről (4–5) és a Krím-félszigetről (6–7)

Рис. 5. Импортные керамические изделия IX в. на памятниках типа Субботцев из Поволжья (1–3), с территории славяноязычных народов (4–5) и Крыма (6–7)

6. kép. Néhány Szubbotci-típusú temetkezés kalibrált radiokarbon kormeghatározási eredménye. 1: Szlobodzeya 36. sír; 2: Szlobodzeya 18. sír; 3: Szlobodzeya 37. sír

Рис. 6. Калиброванные радиоуглеродные даты некоторых захоронений типа Субботцев. 1: Слободзея, п. 36; 2: Слободзея, п. 18; 3: Слободзея, п. 37

sorolható temetkezésekből napjainkban már egy tucat áll rendelkezésünkre (TÜRK–LÖRINCZY 2015, 95–100). Az említett körülmények indokolják, az első archeogenetikai vizsgálatok pozitív eredményei (8. kép) pedig bizonyítják e munka megalapozottságát és a folytatás szükségességét. A régészeti migrációkutatásban az elmúlt évtizedben előtérbe került a természettudományos vizsgálatok egy új vonulata, az ún. stabil izotópos módszer. A feltárt síroknál a fogakban és csontokban kimutatható a környezetből beépült stroncium. A földrajzilag eltérő mintázatok alapján pedig számos esetben megjeleníthetővé vált a vizsgált személyek mozgása, új területre költözése. A honfoglaló magyarok esetében említett korai radiokarbon adatok alapján érdemes lesz a jövőben a Szubbotci-típusú leletek és honfoglalás kori leletanyag ilyen jellegű vizsgálatait elvégezni.

A moldáv szakemberek napjainkban már komolyan számolnak a magyar komponenssel a régió 9–10. századi történelmében (RJABCEVA–RABINOVICS 2018). Ezek az újonnan feltérképezett magyar jellegű leletek jórészt már az 1960–1980-as években is ott voltak a múzeumok polcain, azonban mivel más korszakok ásatásainak 'melléktermékeként' kezelték azokat, így kellő kutatási intenzitás hiányában nem kapott róluk hírt a magyar régészeti kutatás. A korábbi érdektelenség napjainkra megváltozott és a régió magyarokhoz köthető hagyatékának a meghatározása (3. kép 2) számos helyi kutató számára fontos, kiemelt kutatási témává vált (SINICA ET AL. 2019; KVITNYICKIJ ET AL. 2020; KVITNYICKIJ ET AL. 2020a).

A Dnyeszter vidékével kapcsolatban egy érdekes történelmi/régészeti koncepciót is publikáltak, amely szerint ez a terület a 940-es évekig magyar érdekszféra volt és magyar kulturális befolyás alatt maradt (RJABCEVA–RABINOVICS 2007; LANGÓ 2017). Érvként a két helyi szláv törzs Kijevtől való függetlenségét, és a rusz, valamint besenyő leletek Dnyeszter-vidéki hiányát hozták fel a 925–940-es évek előtt. A honfoglalás kori hagyaték közvetlen keleti kapcsolatrendszere a 10. század közepéig kimutatható (FODOR 2008; KOMAR 2018, 254–255), tehát az elképzelés megalapozottnak látszik. Így a későbbiekben a 10. század első felében a kiemelkedően gazdag leletanyaga alapján a Felső-Tisza-vidékre lokalizált fejedelmi szálláshely történészek által kifogásolt periferiális és esetleges keleti táma-

КИО (Хазарский каганат, *рис. 10–11*), а вместо этого характерны находки, которые имеют связь с расположенным гораздо дальше (как географически, так и хронологически) регионом Волги и Южного Приуралья (*рис. 3. 1; рис. 4, 7*) (TÜRK 2010; КОМАР 2018). На материалах круга находок типа Субботцев и эпохи завоевания родины культурное влияние салтовской КИО (*рис. 11–12; рис. 14*) в основном – и почти исключительно – проявляется на предметах вооружения и престижных вещах. В отличие от этого, культура венгров Этелькёза, хотя в небольшой степени, благодаря соседству влияла на материальную культуру населения Хазарского каганата (например, использование серебра, и появление элементов орнаментики «восточного серебра») (КОМАР 2018, 252). Связи Хазарского каганата с его западными соседями в IX в., то есть с предками венгров, археологически объяснимы и без гипотез Леведии (*рис. 1. 1*) и кавказской прародины (*рис. 15. 4*).

Что касается хронологии круга находок типа Субботцев, то радиоуглеродные даты (*рис. 6*), имеющиеся на настоящий момент, подтвердили традиционную археологическую хронологию, поэтому мы можем смело датировать их второй половиной IX в. (TÜRK 2010, 5. кэр; КОМАР 2018, 239–248). Материалы отражают связи с соседними территориями, преимущественно северными, славянскими, а также южными крымско-византийскими территориями (в основном на основе импортных керамических находок), которые также отмечены в письменных источниках. Облик материалов явно соответствует образу предков венгров, созданному мусульманскими источниками IX в. (TÓTH 1998; ZIMONYI 1996; ORMOS 2015). Исходя из вышесказанного, расположение памятников типа Субботцев с большой уверенностью указывает на территорию области Этелькёз, известную по письменным источникам (*рис. 2*).

Разница лишь в одно или два десятилетия с эпохой завоевания родины, а также соответствующие археолого-исторические контексты предполагают серьезную точку для археогенетического сравнения. Исходя из близкой хронологии, рассмотренные здесь секвенции генов можно сравнивать с секвенциями из самых ран-

dások által könnyen elérhető elhelyezkedésének kérdése is teljesen új megvilágításba kerülhet.

Az új eredmények között említhetjük a Kijevi Rusz anyagi kultúrájára gyakorolt varég hatás mellett a déli régióban az erős sztyeppi nomád hatás kimutatását (KHAMAYKO 2009). A Kijevi Rusz régészetileg egyébként erőteljesen jelen van nemcsak a honfoglaló anyagban (KOVÁCS 2003), hanem a Kárpátok hágóinak külső oldalán feltárt 'magyargyanús' leletek esetében is (FODOR 1994). Ez utóbbiakkal kapcsolatban alá kell húznunk, hogy a magyar kutatás korábban a katonai kíséret (druzsina) temetőiből magyar jellegű leleteket (pl. Krilosz) emelt ki, és azokat leletkörnyezetükből kiragadva, önállóan értékelte. Ez a módszer szakmailag ma már elfogadhatatlan. A Szubbotci-horizontban világosan kitapintható Volga–Urál-vidéki jellegzetességek hiánya miatt úgy véljük, hogy a hágók külső oldalán található 'magyargyanús' leletek őstörténeti megítélése revízióra szorul. Több jel utal arra, hogy a Kárpátok külső pereme mentén feltűnő magyar jellegű lelőhelyek esetében a megtelepedés hátterében az állt, hogy a magyarok rusz zsoldba léptek. Ugyanakkor fontos szerepet játszhattak az itteni közösségek a korábban feltételezett határvédelem (hágók őrzése) mellett a kereskedelmi utak ellenőrzésében is. A kelet–nyugati kereskedelmi úthálózat jelentőségét a magyarok már korábbi, etelközi tartózkodásuk során felismerték, amelyet számos import- és exportlelet (5. kép) támaszt alá (KOMAR 2018).

LEVÉDIA, A KAZÁROK ÉS A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR KÉRDÉSE

Térben és időben tovább haladva kelet felé a Levédia néven ismert szállásterület lokalizálásának kérdésébe ütközünk. A Don és a Szeverszkij Donyec vidékén – ahová Levédiát a hazai kutatásban többnyire helyezték (1. kép 1) – nincs régészeti nyoma olyan népességnek, amely valamikor a Kr. u. 6–8. század során az Urál vidékéről költözött volna oda, majd a 9. század közepén nyugatabbra vándorolt. Az is megállapítható, hogy a Szubbotci-leletkör és a honfoglalás kori hagyaték egyaránt csekély kapcsolatot mutat azzal a szaltovói régészeti kultúrkörrel, amely a Don és a Szeverszkij Donyec vidékére jellemző a 8–10. században (RÉVÉSZ 1998; TÜRK 2013a). Ez utóbbit korábban a teljes egykori Kazár

них погребений завоевателей Карпатского бассейна, то есть с завоевателями, рожденными ещё восточнее Карпат, даты которых подтверждены радиоуглеродным анализом. Сейчас у нас есть дюжина захоронений в последней группе (TÜRK–LŐRINCZY 2015, 95–100). Положительные результаты первых археогенетических исследований демонстрируют (рис. 8) достоинства этой работы и необходимость продолжения. В последнее десятилетие новое направление научных исследований вышло на передний план в археологических исследованиях миграций – так называемый метод стабильных изотопов. В раскопанных погребениях стронций, попавший из окружающей среды, можно обнаружить в зубах и костях погребённых. На основе географически различных закономерностей во многих случаях стало возможным визуализировать перемещение обследуемых индивидов на новую территорию. Основываясь на известных радиоуглеродных данных, связанных с венгерскими погребениями эпохи завоевания родины, в будущем будет целесообразно провести такие исследования на материалах памятников типа Субботцев и на материалах времен венгерского завоевания.

Сегодня молдавские специалисты серьезно считаются с венгерской составляющей в истории региона IX–X вв. (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018). Эти недавно нанесенные на карту находки венгерского облика в значительной степени уже были на полках музеев в 60-х и 80-х гг. XX в., но, поскольку они попадали туда как «побочные продукты» раскопок памятников других эпох, эти находки не исследовались на предмет их связей с венгерским наследием. Прежняя незаинтересованность изменилась, и определение венгерского наследия в регионе (рис. 3. 2) стало важной отдельной темой для ряда исследований (SINICA ET AL. 2019; Квитницкий и др. 2020; Квитницкий и др. 2020a).

Интересная историко-археологическая концепция была опубликована в связи с Приднестровьем, согласно которой эта область была сферой венгерских интересов до 40-х гг. X в., и оставалась под венгерским культурным влиянием (РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007; LANGÓ 2017). В качестве аргумента они представили незави-

7. kép. A honfoglalás kori hagyaték verettypusainak (1–23) analógiái az Urál-vidéki uelgi temetőben (24–46)
 Рис. 7. Поясные накладки эпохи завоевания родины (1–23) и их аналогии в Зауралье на могильнике Уелги (24–46)

szédságában megtelepedve is megismerkedhettek szaltovói jellegű tárgytypusokkal.

A fenti megállapítások különösen annak fényében fontosak, hogy Kelet-Európa kora középkori régészeti keretrendszere napjainkra már teljes egészében kialakult. Időrendi és néptörténeti finomítások természetesen még lesznek, de a magyar őstörténeti kutatásban helyenként még ma is kitapintható olyan jellegű várakozás, amely szerint egy 'komplett nép' régészeti hagyatéka lapul közöletlenül ukrainai és dél-oroszországi múzeumi raktárakban, ez az elképzelés azonban napjainkban már irreális (vö. 14–15. kép). A kialakult régészeti kereteket a nyelvészeti-történeti koncepciók megfogalmazásánál mindenképp érdemes figyelembe venni, de ezeket a kereteket (9. kép; 11–14. kép) természetesen más társtudományok sem kerülhetik meg.

A tárgyalt régióban a magyarság európai megjelenésének időrendje kapcsán merült fel kronológiai támpontként (842 előtti magyar beköltözés) a Sarkel-probléma (POLGÁR 2001). A kazár területen 838-ban bizánci segítséggel épült és a történeti forrásban Sarkelként nevezett vár bizonyosan azonosítható a Don mentén található bal parti cimljanszki erőddel (12. kép 2). Ezt az építészetében megnyilvánuló bizánci metrikus adatok és az erőd alaprajza nyomán bizonyították (AFANASZJEV 2009). Határvárként való értelmezése azonban nem helytálló, hiszen a Kazár Kaganátus belső területén feküdt (15. kép 4), amelyet az utóbbi évek új kelet-ukrainai kazár kori lelőhelyei (14. kép) egyértelműen alátámasztanak. Így még kevesebb érv szól amellet az elképzelés mellett, hogy a magyarok ellen készült volna határvédelmi okokból. Manapság a néhány km-es körben elhelyezkedő három cimljanszki erődöt, illetve a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó Szokolovszkaja balka-típusú temetőket a kazárok „fővárosaként”, a Kaganátuson belüli központi kazár szállásterületként értelmezi a kutatás (12. kép 2).

Hangsúlyozni kell azonban, hogy a fenti adatok nem a kazár–magyar kapcsolatok írott forrásokban világosan megőrzött tényét tagadják, pusztán a szaltovói/Don-vidéki Levédia-lokalizáció zsákutcájára (KOMAR 2018, 84–88) mutatnak rá. Erre korábban már több kelet-európai régész is felhívta a magyar kutatás figyelmét. Az említett kapcsolatok tehát egymás szomszédságában is kialakulhattak. Valószínűleg maga a Volgán való átkelés sem valósul-

ВОПРОС ЛЕВЕДИИ, ХАЗАР И САЛТОВСКАЯ КИО

Двигаясь на восток во времени и пространстве, мы сталкиваемся с вопросом локализации территории проживания венгров, известной как Леvedия. В районе Нижнего Дона–Северского Донца, где в большинстве случаев в венгерской науке локализовали Леvedию (рис. 1. 1), нет археологических следов населения, которое пришло бы туда из Приуралья где-то в VI–VIII вв., а затем мигрировало на запад в середине IX в. Можно также сделать вывод, что круг находок типа Субботцев и материал эпохи завоевания родины имеют мало отношения к салтовской археологической культуре, характерной для района Дона–Северского Донца в VIII–X вв. (RÉVÉSZ 1998; ТЮРК 2013а). Последняя ранее рассматривалась как наследие всего бывшего Хазарского каганата (рис. 10; рис. 12–14), и в связи с этим предыдущие исследования интерпретировали его как археологический отпечаток района проживания в Леvedии венгров, которые имели контакт с хазарами (ТЮРК 2010).

Следует напомнить, что венгерские специалисты уже давно по-разному оценивали определение салтовской культуры и ее влияние на предков венгров (FETTSCH 1933; BÁLINT 1975; FODOR 1977; BÁLINT 1989; RÉVÉSZ 1998; ТЮРК 2010; КОМАР 2018). Эта археологическая культура, которая издавна делилась на так называемые географические варианты (ПЛЕТНЕВА 1967; ПЛЕТНЕВА 1981; ПЛЕТНЕВА 1999) из-за своих весьма существенных внутренних различий, уже не может считаться единой культурой. Исходя из распространения археологического материала, наблюдаемого на двух памятниках, от которых культура получила своё название, только так называемый аланский или лесостепный вариант (рис. 11. 1) может быть описан терминологией, ранее использовавшейся для этой культуры (салтово-маяцкая культура) (АФАНАСЬЕВ 1987; АФАНАСЬЕВ 2001). В случае ее географических вариантов (рис. 12; рис. 14) на самом деле можно говорить о нескольких самостоятельных, одновременных археологических культурах, которые имеют несколько общих черт (ИВАНОВ 2002; ФЛЁРОВА–ФЛЁРОВ 2000; КОЛОДА 2011). По вышеуказанным причинам мы также сталкиваемся

hatott volna meg a kazárok szövetsége/engedélye nélkül, ami további támpont lehet ahhoz a feltevéshez, hogy a kazár–magyar kapcsolatok (és más ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok) kezdeti színtere a Volga-vidék bal partjára is lokalizálható. Az anyagi kultúrát vizsgálva tehát azt tapasztaljuk, hogy a Kárpát-medence 10. századi, illetve az etelközi régió 9. századi leletei a Kazár Kaganátus helyett a Volga–Dél-Urál-vidék 8–9. (és persze 10.) századi leleteivel mutatnak jóval szorosabb kapcsolatot.

Régészetiileg ma minden érv mellett szól, hogy Levédiát a Volgától keletre lokalizáljuk, és ez az elképzelés a *De administrando imperio* (DAI) néven ismert bizánci forrás adataival is összeegyeztethető (KESZI 2017; KOMAR 2018). A Don menti Levédia-konceptió nyelvészeti szempontból sem szerencsés. Ott ugyanis elsősorban nem török nyelvű népek, hanem a Kaukázus északi előteréből (II. kép) a 8. század közepén határvédelmi feladatokkal nagy tömegben északra telepített és iráni típusú nyelvet beszélő alán lakosság élt. Az alán népesség nyelvcsereje, török nyelvűvé válása csak a magyar kutatásban merült fel (FODOR 1992), nyelvészeti bizonyítékok nélkül. Ez a népesség a kazár hatalom bukása után a 10. század végén visszaköltözött a Kaukázus északi előterébe, bár némileg keletebbre, mint ahonnan őseik a 730-as évek végén elindultak. Régészeti feltárásokból ma már több tízezres nagyságrendben ismerünk az alánokra jellemző kamrasírokat a mai Harkivtól Luhanszkig, illetve Voronyezsig terjedő régióban. Ez az a leletegyüttes, amelyet Szaltovo–majaki régészeti kultúrának hívunk (II. kép; 14. kép). Ennek a népességnek a 9. században velük nyugatról közvetlenül szomszédos etelközi magyarokkal való kapcsolatait is megbízhatóan feltárta a régészet (AKSZJONOV 2001; KOMAR 2018).

Érdekes régészeti adat ugyanakkor, hogy a szaltovói területeken a 9. század derekán közel tucatnyi, nagy sírszámú temető használata szakadt meg. Ez a jelenség a kabaroknak a magyarsághoz való csatlakozása szempontjából érdemi kutatási irányt jelent, illetve további kronológiai támpontként szolgálhat az alán jövevényszavak esetében is.

Szintén az utóbbi pár év régészeti eredménye, hogy a Kaukázus északnyugati előteréből – vagy feltehetően onnan – származó szórványleletek között jellegükben kifejezetten honfoglalás kori fém-

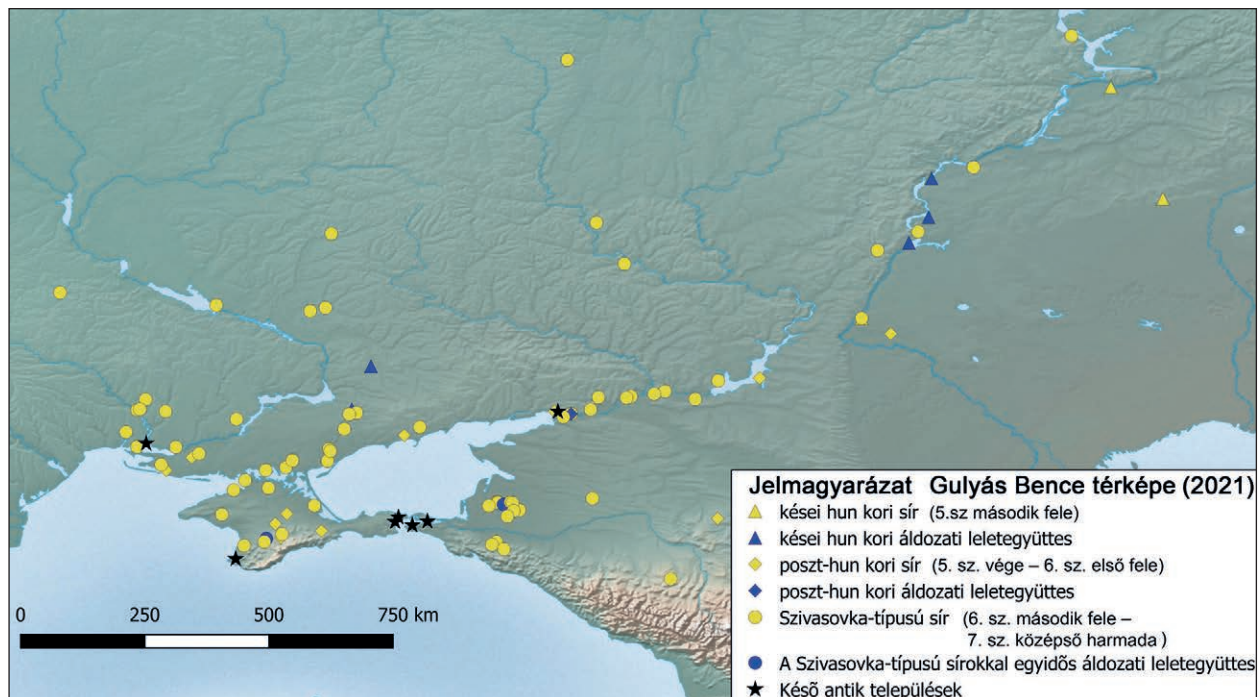
с терминами «салтовский период», «салтовский культурный круг» или «салтовская КИО» у таких российских и украинских исследователей, которые не оспаривают ведущую и культурно-созидательную роль хазар (КОМАР 1999).

Многовековое пребывание венгерских племен на территории Хазарского каганата (рис. 12; рис. 14–15) не подтверждается недавними анализами материального наследия (рис. 2. 1; рис. 7). Некоторые из параллелей, которые, как полагают, являются салтовскими, могут либо явно иметь несалтовское происхождение (например, биконические кухонные глиняные сосуды, сделанные на медленном гончарном круге) (ТАКАЧС 2005; ЛОПАН 2007), либо являться типами предметов, которые часто встречаются в районах, прилегающих к территории салтовской культуры, в качестве импортных товаров или местных имитаций³ (например, поясные и уздечные накладки, ср. с волынцевской культурой, или с материалами т.н. древнемордовских могильников см. ИВАНОВ 1952; ВОРОНИНА 2007). Таким образом, ранние венгры могли познакомиться с салтовскими изделиями, поселившись по соседству с Хазарским каганатом.

Вышеупомянутые выводы особенно важны в свете того факта, что в целом раннесредневековая археология Восточной Европы в настоящее время очень хорошо разработана. Конечно, ещё будут хронологические и этно-исторические уточнения, однако у венгерских исследователей до сих пор присутствует своего рода ожидание, что археологическое наследие некоего «цельного народа» все ещё незаметно скрывается в музейных фондах Украины и юга России. Это требование в наши дни уже нереально (ср. рис. 14–15). Сложившуюся археологическую картину, безусловно, стоит учитывать при формулировании лингвистическо-исторических концепций, и, конечно, эту картину (ср. рис. 9; рис. 11–14) также должны учитывать и представители других смежных научных дисциплин.

В обсуждаемом регионе проблема Саркела возникла как хронологический репер (переселение венгров до 842 г.) в связи со временем появ-

³ В русскоязычной литературе они часто называются «псевдо-салтовскими» или «салтоидными» ср. КОМАР 2004.

9. kép. A Don–Kubány-vidék és a Fekete-tenger északi előterének régészeti lelőhelyei (5. század második fele – 7. század második fele) (GULYÁS 2021, 3. kép nyomán)

Рис. 9. Археологические памятники района Дона-Кубани и Северного Причерноморья (вторая половина V – вторая половина VII вв.) (по GULYÁS 2021, 3. kép)

leletek kerültek elő (LEZSÁK 2019) 9–10. századi környezetben. Az időközben megindult terepi kutatások remélhetőleg tisztázni fogják a korábbi kétes provenienciájú tárgyak tényleges eredetét is. E tárgyakat jelenleg elsősorban a szomszédos Szubbotci-leletkör, illetve posztsubbotci régészeti horizontok hatásával magyarázhatjuk. Ezek a leletek datálásukból eredően nem bizonyítják a honfoglalás kor előtti magyar megtelepedést a Kaukázusban vagy az Azovi-tenger mentén (15. kép).

A honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatrendszerét vizsgálva az elmúlt években számos tárgytípus kaukázusi analógiájára derült fény, amelyek között első helyen a textilleleteket, selymeket említhetjük. Ez a megfigyelés arra utal, hogy a Selyemút észak-kaukázusi alán régiójának 8–10. századi leleteit mind megalapozottabban vehetjük számításba (viselet)történeti párhuzamként a honfoglalás kori hagyaték esetében is.

A magyarok elődeinek észak-kaukázusi megtelepedését illetően (vö. Kubány-vidéki őshaza hipotézise: 15. kép 4) bizonyítékként merültek még fel korábban nyelvészeti oldalról a gyakran hivatkozott 'természetföldrajzi rekonstrukciók' (RÓNA-TAS

ления венгров в Европе (POLGÁR 2001). Крепость, построенную в Хазарии в 838 г. с помощью византийцев и названную в письменных источниках Саркел, безусловно, можно отождествить с Цимлянским городищем на левом берегу Дона (рис. 12. 2). Об этом свидетельствуют византийские метрические данные в ее архитектуре и планировка крепости (АФАНАСЬЕВ 2009). Однако интерпретация данного памятника в качестве пограничного замка неверна, так как он находился во внутренней части Хазарского каганата (рис. 15. 4), что явно подтверждается многочисленными поселениями хазарского периода на востоке Украины, открытыми в последние годы (рис. 14). Таким образом, аргументов в пользу того, что крепость была сооружена специально против венгров по соображениям охраны границы, стало ещё меньше. Сегодня три Цимлянских городища, расположенных в радиусе нескольких километров, а также непосредственно связанные с ними памятники типа Соколовской балки (рис. 13) интерпретируются исследователями как «столица» хазар, центральный район проживания хазар в пределах Каганата (рис. 12. 2).

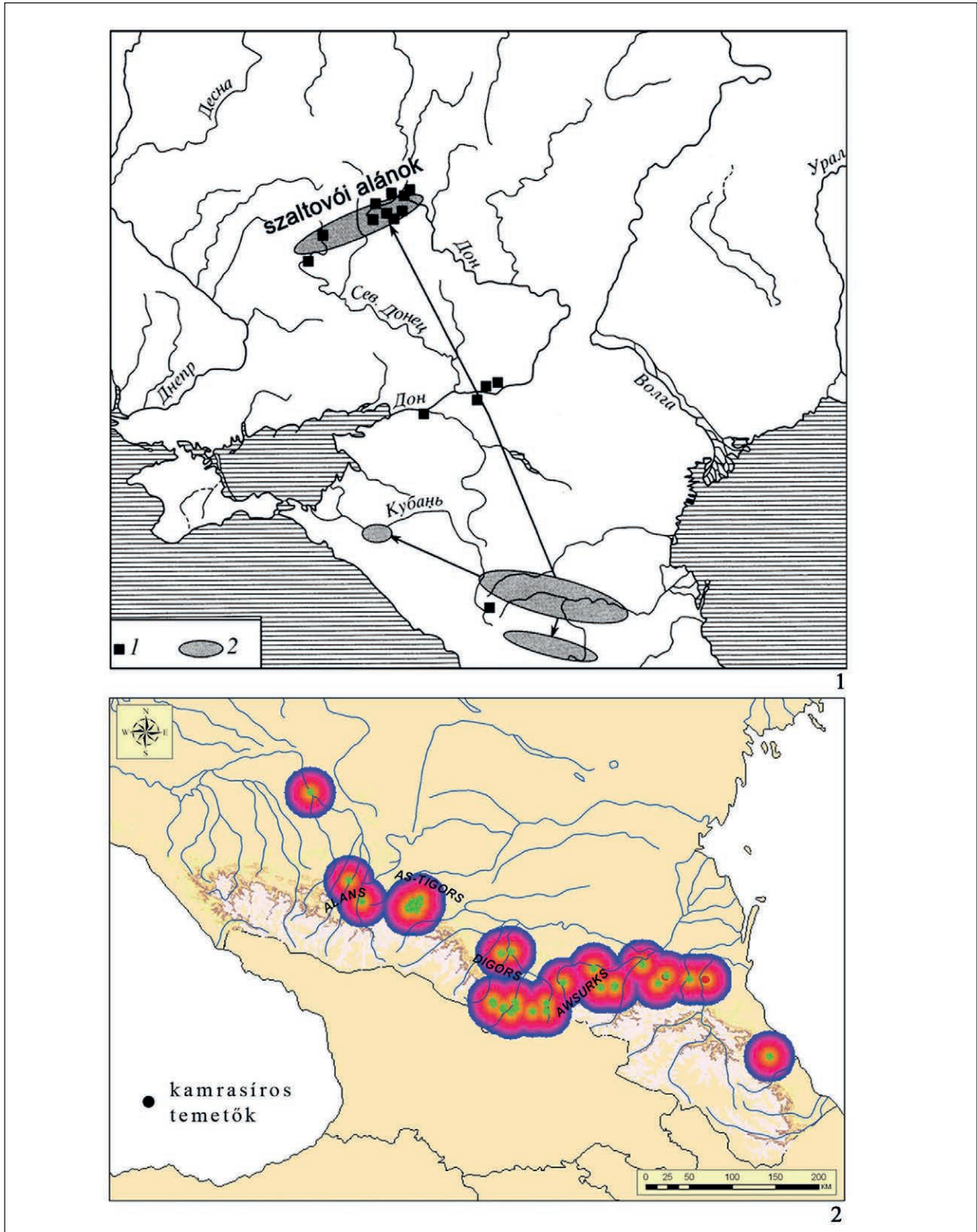

10. kép. Kelet-Európa és a Kazár Kaganátus a 9–10. században (RAHMANALIEV 2009)

Рис. 10. Восточная Европа и Хазарский каганат в IX–X вв. (РАХМАНАЛИЕВ 2009)

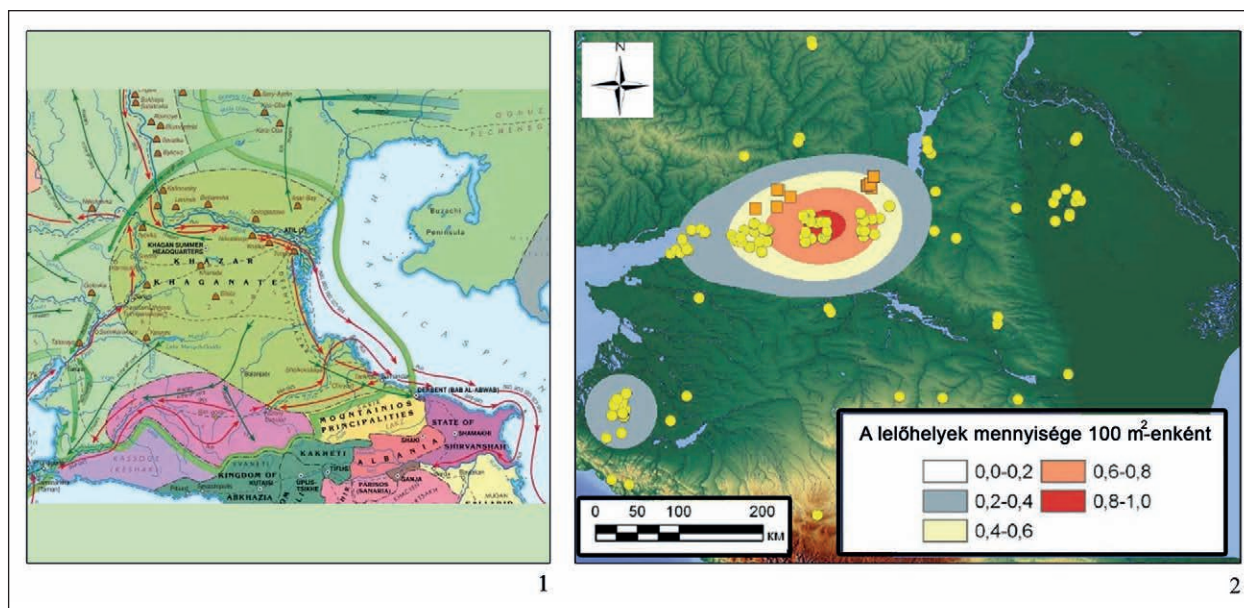
1996; RÓNA-TAS 2004; ZIMONYI 2014, 85–86). Közismert, hogy Dél-Oroszország régészeti lelőhelyeinek archeobotanikai publikációi ma már szép számmal állnak rendelkezésre, ami különösen igaz a Kaukázus északi előterére (KOROV 2020). Ezek az eredmények, adatok azonban nem köszönnek vissza az említett 'természetföldrajzi rekonstrukciókat' (15. kép 1–3) bemutató turkológiai nyelvészeti munkákban. Pedig azok az őtörök jövevényszavak átvételének kérdése kapcsán a magyar őstörténet időrendi és földrajzi megajzolására vállalkoznak (15. kép 4). A friss régészeti eredmények helyett az 1950–60-as évek pollenvizsgálatainak elterjedési térképeire támaszkodnak (15. kép 1–3), olyanokra, amelyek a regionális történeti kutatásokban értékelhetetlenül kis felbontásúak (vö. NEJSTADT 1957; CSAPODY ET AL. 1966).

Следует, однако, подчеркнуть, что приведенные выше данные не отрицают факта хазарско-венгерских контактов, явно отраженных в письменных источниках, а лишь указывают на ошибочность локализации Леведии на территории салтовской КИО в Подонье (КОМАР 2018, 84–88). Ранее некоторые восточноевропейские археологи уже обращали на это внимание венгерских исследователей. Естественно, эти контакты не могли бы существовать без наличия соседства. Вполне вероятно, что переправа венгров через Волгу была бы невозможна без союза/разрешения хазар. Это может быть еще одним аргументом в пользу предположению, что первоначальный район контактов хазар и венгров (и других венгерско-раннетюркских языковых связей) можно локализовать на левобережье Волги. Изучая материальную культуру, мы видим, что находки из

11 kép. 1: Az alánok vándorlásai a 8. század közepén a Kaukázus északi előteréből (AFANASZJEV 2001, puc. 1); 2: Az 5. század második felétől a 8. század első feléig keltezhető kamrasíros temetők elterjedési területének összevetése az alán törzsek C. Zuckerman által rekonstruált elhelyezkedésével (КОРОВОВ 2018, puc. 9)

Рис. 11. 1: Переселения алан в середине VIII в. от Северного Предкавказья (АФАНАСЬЕВ 2001, рис. 1); 2: Сопоставление распространения катакомбных могильников второй половины V – первой половины VIII вв. с ареалом аланских племен, реконструированном К. Цукерманом (КОРОВОВ 2018, рис. 9)

12. kép. A Kazár Kaganátus a történeti rekonstrukciók (1) és a régészeti lelőhelyek (2) tükrében
(RAHMANALIEV 2009; АФАНАСЬЕВ 2016, рис. 8)

Рис. 12. Хазарский каганат в свете исторических реконструкций (1) и археологических памятников (2)
(РАХМАНАЛИЕВ 2009; АФАНАСЬЕВ 2016, рис. 8)

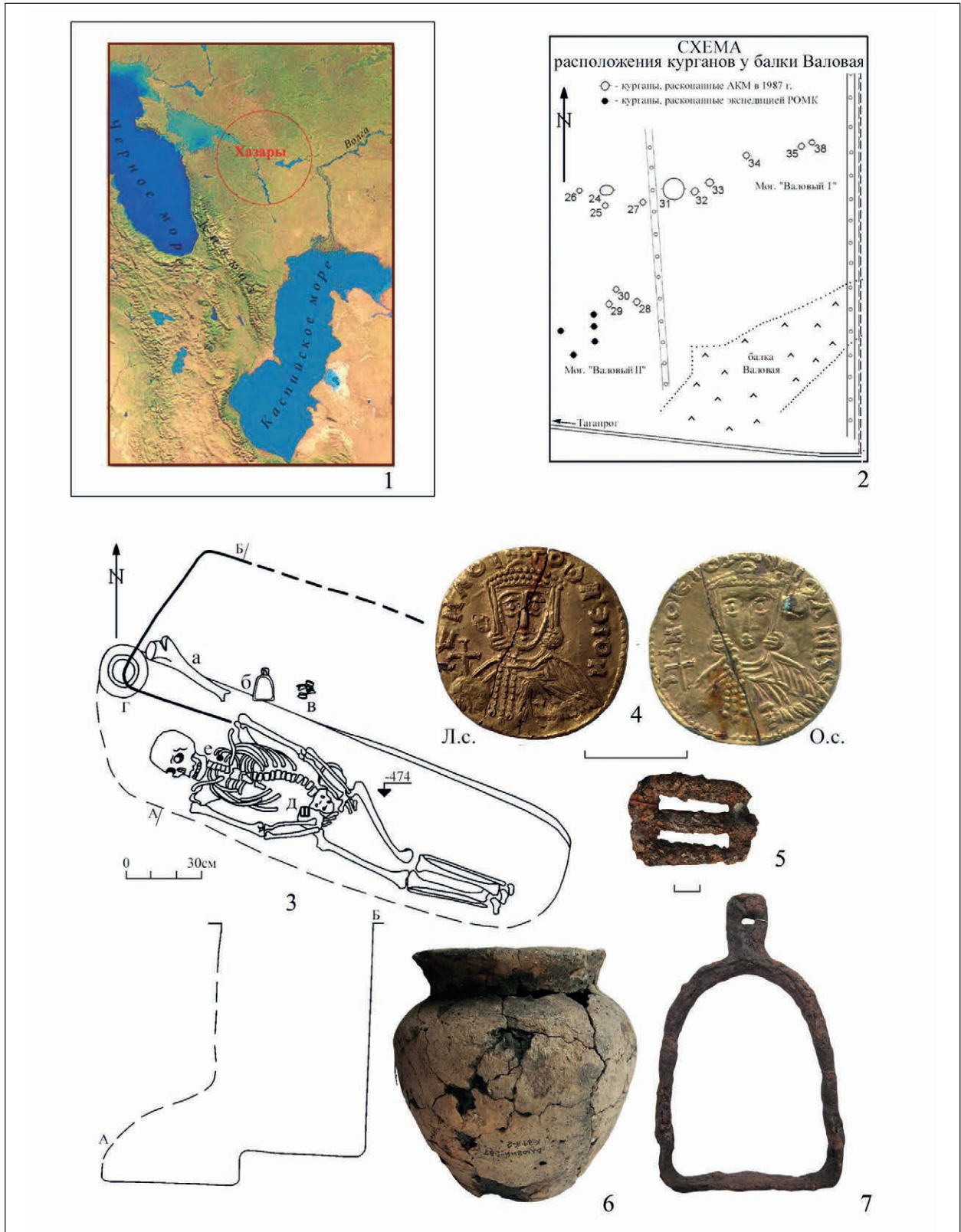
A gyertyán, kőris, bükk és éger fanevek kapcsán pedig érdemes pusztán csak az Urál-régió és Délnyugat-Szibéria pollen- és növényföldrajzi vizsgálataival kapcsolatos friss szakirodalmat (RYABOGINA ET AL. 2008; SZERGUSOVA 2013; ZHILICH ET AL. 2017) áttekinteni, mielőtt kizárólagosan a Don–Kubány folyók vidékét jelölnénk meg középkori elterjedésükkel kapcsolatban. A nyelvészeti kutatások nem számolnak továbbá a korabeli kelet-európai kereskedelem (POLGÁR 2019) szerepével sem. Ez főleg a *mogyoró, körte, som, dió* szavaink kapcsán lenne meggondolandó, ezek szállítására ugyanis ma már szintén rendelkezésünkre állnak régészeti adatok.⁴

A régészeti hagyaték fentebb említett célzott paleobotanikai vizsgálata mellett ma már sokkal megbízhatóbban tájékoztatnak természetföldrajzi kérdésekben azok a stabilizotópos vizsgálatok is, amelyekben a szén- (¹³C) és nitrogén- (¹⁵N) izotópok segítségével kimutathatók a csontvázakból az adott régióban fogyasztott növények, továbbá az állati eredetű fehérjebevitelnek a növényi eredetű táplálékhoz viszonyított aránya. A nyelvészeti/orientalisztikai kutatásokban a jövőben érdemes lesz ezeket a régészeti eredményeket is felhasználni,

Карпатского бассейна X в. и Этелькёза IX в. показывают гораздо более тесную связь с материалами региона Волги и Южного Приуралья VIII–IX-го (и конечно X-го) века, чем с Хазарским каганатом.

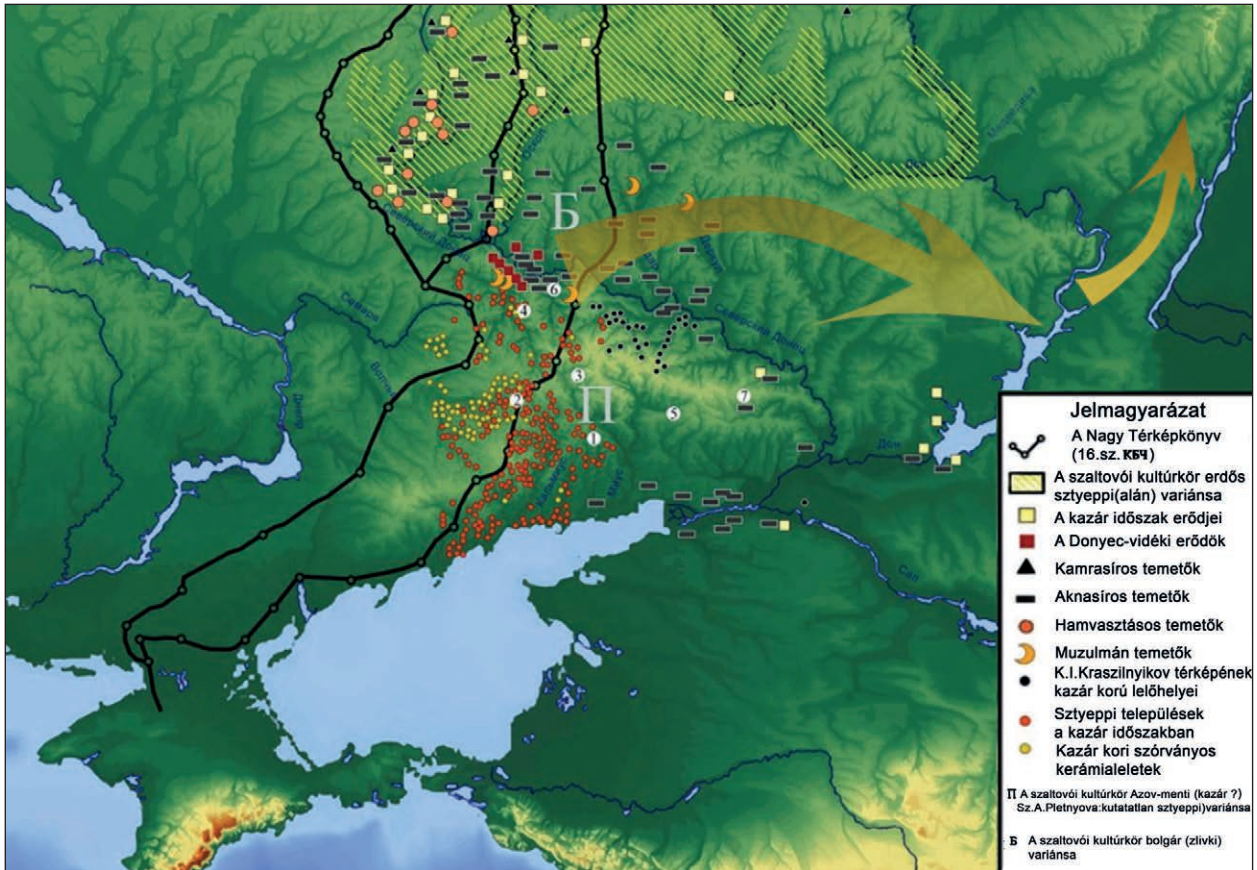
В настоящее время с точки зрения археологии все аргументы свидетельствуют в пользу локализации Леведии к востоку от Волги, и эта теория также соответствует сведениям трактата «Об управлении империей» (KESZI 2017; КОМАР 2018). Концепции расположения Леведии в Подонье также не повезло с лингвистической точки зрения. Там проживали в основном не тюркоязычные народы, а ираноязычные аланы, которые с Северного Предкавказья (рис. 11) в середине VIII в. массово переселялись на север для охраны приграничных районов Каганата. То мнение, что аланы поменяли свой язык и стали тюркоязычным народом, появилось только у венгерских исследователей (FODOR 1992), без каких-либо лингвистических доказательств. На самом деле аланское население вернулось в Северное Предкавказье в конце X в. после падения власти хазар, хотя и в несколько более восточные районы, чем те, откуда их предки отправились на север в конце 30-х гг. VIII в. Из археологических раскопок мы теперь знаем десятки тысяч характерных для алан катакомбных погребений

⁴ A kérdésről részletesen ld. KLIMA 2014.

13. kép. 1: A kazárok elhelyezkedése a Kazár Kaganátuson belül (АФАНАСЬЕВ 2009, 40); 2–7: A Szokolovszkaja balka régészeti horizont jellegetes leletei (Valovij I. temető, 31. kurgán 2. sír, KRUGLOV–PARUSZIMOV 2020, рuc. 1–2 nyomán)

Рис. 13. 1: Распространение этнических хазар на территории Хазарского каганата (АФАНАСЬЕВ 2009, 40); 2–7: Характерный инвентарь из археологического горизонта Соколовской балки (п. 2 к. 31 могильника «Валовый I», по: КРУГЛОВ–ПАРУСИМОВ 2020, рuc. 1–2)

14. kép. Régészeti lelőhelyek (8. század vége – 10. század első fele) a Kazár Kaganátus területén (KRAVCSENKO 2020, puc. 218 nyomán)

Рис. 14. Археологические памятники конца VIII – первой половины X вв. на территории Хазарского каганата (по КРАВЧЕНКО 2020, пuc. 218)

mivel jelenleg – az onogur, illetve alán (RÓNA-TAS 2005) történelem és régészet kérdéseire hasonlóan – itt is határozott eltéréseket⁵ tapasztalunk a két tudományág eredményei között.⁶

A Kaukázus északi előterében a Don–Kubány régióban a 7–9. század időszakában aligha voltak

в районе от современного Харькова до Луганска и Воронежа. Эти комплексы объединены под названием салтово-маяцкой археологической культуры (puc. 11; puc. 14). Археология выявила достоверные доказательства взаимоотношений в IX в. этого населения с непосредственными соседями – венграми, район расселения которых находился западнее (АКСЕНОВ 2001; КОМАР 2018).

В то же время интересным археологическим свидетельством является тот факт, что на территории салтово-маяцкой культуры в середине IX в. прекращается использование почти дюжины могильников с большим количеством погребений. Этот феномен представляется перспективным направлением исследований с точки зрения присоединения кабаров к венграм, а также может служить хронологическим репером при изучении аланских заимствований в венгерском языке.

⁵ A történelmi és nyelvészeti adatok régészeti megfeleltetése természetesen nem szükségszerű folyamat, ugyanakkor nem haszontalan több tudományterület adatait figyelembe venni egy történelmi koncepció kidolgozásánál. Nem véletlen, hogy Kelet-Európában az utóbbi két évtizedben olyan kora középkori térképek terjedtek el a történészek és nyelvtörténészek között is, amelyeken a különböző történelmi koncepciók mellett az adott régió legfontosabb egykorú régészeti lelőhelyeit is feltüntetik (vö. 10. kép, 17. kép; 18. kép; 20. kép; 21. kép).

⁶ Róna-Tas András onogur történelmi koncepcióját és a Kazár Kaganátus régészetével kapcsolatos megállapításait itthon Fodor István (FODOR 2006), külföldön pedig – 1999-ben megjelent angol nyelvű könyvének recenziója nyomán – Valentyina E. Fljorova cáfolta (FLJOROVA 2003).

bolgár–magyar etnikumközi kapcsolatok, mivel itt sem onogurokat, sem pedig a Volga–Urál térségéből oda beköltözött (magyar?) népesség nyomát nem mutatta ki a kelet-európai régészeti kutatás (FODOR 2006; KOMAR 2018). A Kazár Kaganátusban a zlivki régészeti horizont köthető a bolgárokhoz, a Don–Szeverszkij Donyec középső folyása mentén. Ha a fentebb tárgyalt 'Don–kubáni őshaza' elterjedési térképén megvizsgáljuk az 5. század végétől a 7. század utolsó harmadáig tartó időszak lelőhelyeit, akkor egyrészt azt tapasztaljuk, hogy a jelölt terület nagyobb része lakatlan, régészeti hagyatékat onnan jelenleg egyáltalán nem ismerünk (vö. 9. kép; GULYÁS 2021).⁷ Másrészt a megtelepült területekről ismert temetkezések száma még napjainkban sem haladja meg a 120-at, a kelet-európai mércével igen intenzívnek mondható kutatás ellenére sem. A régió 5–7. századi településtörténetében fel sem merült ezen síroknak a magyarok elődeivel való azonosítása. Vita arról folyik, hogy a bolgárok, vagy a kazárok emlékeiről van-e szó.⁸ A Don–kubáni őshaza elterjedési térképének északi fele pedig a Don alsó folyásánál (Don–Szal–Manics folyók) ismert Szokolovszkaja balka-horizont egy részét fedi (13. kép). Ezt a belső-ázsiai eredetű temetkezési szokásokkal és gazdag bizánci importleletekkel jellemezhető leletkört már 1983 óta többnyire a kazárok hagyatékaival azonosítja a kelet-európai régészeti kutatás (SZEMJONOV 1983).

Az őstörténeti szakirodalomban számos olyan nyelvészeti megállapítást találunk, amelyek elavult régészeti és történeti adatokon alapulnak. A szubbotci régészeti horizont nem a honfoglalókról Etelközben leszakadt és helyben maradt népesség (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 49) hagyatéka. Ezt az eddig elvégzett radiokarbon kormeghatározások is egyértelműen kizárják. A volgai bolgárokat (20. kép 1) létrehozó alapnépesség 160 évig tartó vándorlásának tézisé (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 48) a kérdésben szakértőnek számító régészek döntő többsége soha nem fogadta el (KAZAKOV 1992, 323–324).

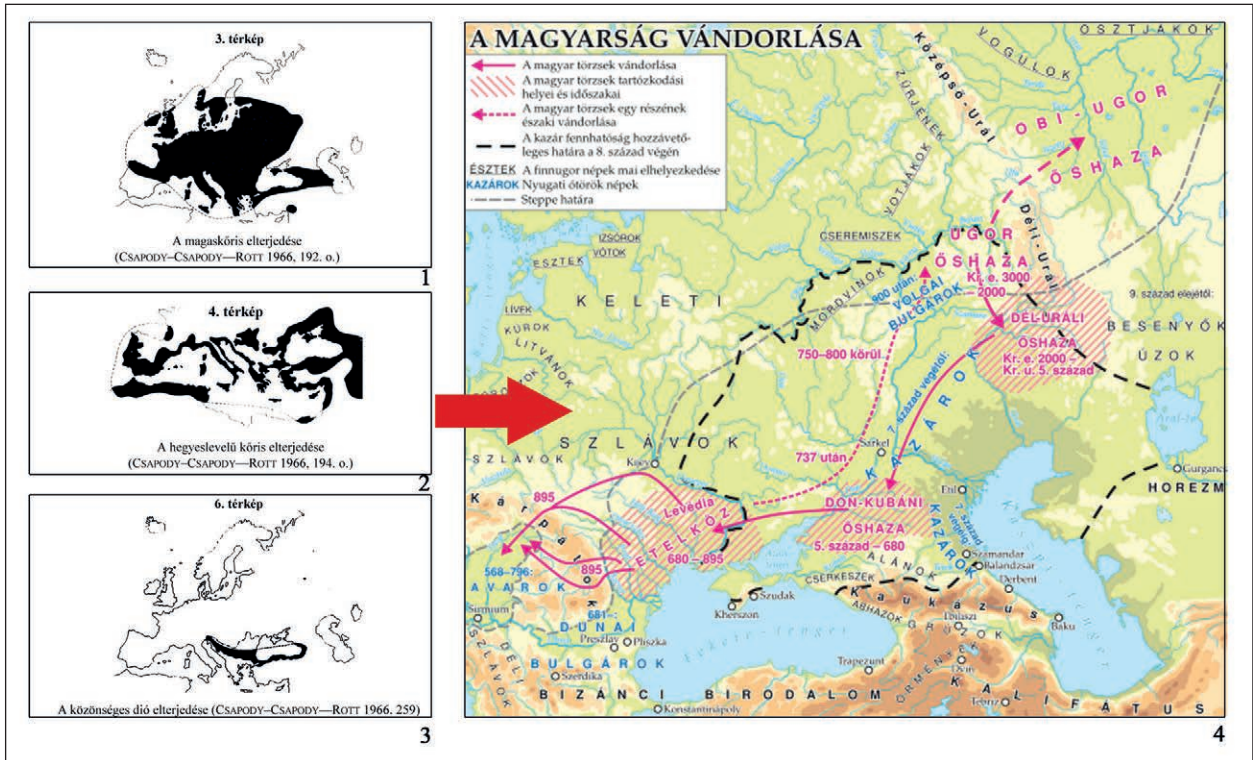
Археологическим результатом последних нескольких лет также является то, что среди случайных находок с Северо-Западного Предкавказья стали известны металлические находки эпохи завоевания родины (LEZSÁK 2019) в контексте IX–X вв. Новейшие полевые исследования в этом регионе, надеемся, также прояснят реальное местонахождение предметов с сомнительным происхождением. Появление этих предметов в настоящее время можно объяснять, прежде всего, влиянием круга находок типа Субботцев и предметов постсубботцевского типа. Следовательно, особенности и датировки этих находок не доказывают венгерское присутствие до завоевания родины на Кавказе или на побережье Азовского моря (рис. 9).

При изучении восточных связей наследия эпохи завоевания родины в последние годы выявлены кавказские аналогии нескольким типам предметов, среди которых в первую очередь следует упомянуть текстильные изделия и шелка. Эти наблюдения говорят о том, что находки из северо-кавказского, аланского субрегиона Шелкового пути VIII–X вв. могут в значительной мере привлекаться в качестве исторических параллелей для реконструкции венгерского костюма эпохи завоевания родины.

Что касается предположений об обитании предков венгров на Северном Кавказе (ср. гипотезу «кубанской прародины»: рис. 15. 4), то часто цитируемые «реконструкции физической географии» также стали аргументами с точки зрения лингвистики (RÓNA-TAS 1996; RÓNA-TAS 2004; ZIMONYI 2014, 85–86). Хорошо известно, что археоботанические публикации археологических памятников юга России в настоящее время доступны в большом количестве, что особенно актуально для Северного Предкавказья (КОРОБОВ 2020). Однако эти результаты и данные не упоминаются в работах по тюркской лингвистике, в которых представлены те самые «реконструкции физической географии» (рис. 15. 1–3). Тем не менее, они берутся реконструировать хронологию и географию венгерской предыстории в связи с вопросом о заимствовании раннетюркских слов (рис. 15. 4). Вместо результатов новейших археологических исследований эти работы опираются на карты распространения пыльцы 50-х и 60-х гг.

⁷ A települések Kelet-Európában eleve szinte mindenhol a folyó völgyekhez, illetve a tengerparti részhez kapcsolódnak.

⁸ A bolgárok 8. század előtti tamanyi megtelepedése ellen érvelt Viktor Ny. Cshaidze (CSHAIDZE 2015). A kérdéstről legutóbb magyar nyelven, friss adatgyűjtés nyomán írt összefoglaló munkát ld. GULYÁS 2021.

15. kép. 1–3: A Róna-Tas András őstörténeti koncepciójának alapját jelentő növényföldrajzi térképek (RÓNA-TAS 2004, 2–3, és 6. térkép); 4: Róna-Tas András őstörténeti koncepciója (RÓNA-TAS 2011)

Рис. 15. 1–3: Геоботанические карты, составляющие основу концепции древневенгерской праистории А. Рона-Таша (RÓNA-TAS 2004, 2–3, и 6. térkép); 4: Концепция древневенгерской праистории А. Рона-Таша (RÓNA-TAS 2011)

A Káma menti első szaltovói eredetű leletek nem a Volga-vidéki bolgár népesség feltűnésének legkorábbi időpontját jelölik ki. Azt Bolsije Tarhani 8. század közepétől keltezhető temetője, illetve a szamarai Volga-könyökben az 1980-as években kimutatott, szintén kazáriai eredetű Novinki-leletkör keltezi (KAZAKOV 2007). A török nyelvű népek volgai feltűnésének 9. századra – 10. század elejére javasolt időpontja aligha tartható.⁹ Ez annak ellenére is állítható, hogy az igen jól kutatott nyugatival (14. kép) ellentétben a Kazár Kaganátus keleti határáról szinte semmit nem tudunk régészetileg. A Hopjor folyótól keletre nem folytatódnak a kazár kori lelőhelyek, a Volga alsó folyásának vidékén pedig nem pusztán Etil nyomait nem találjuk, hanem a teljes régió kazár kori hagyatékát sem.

XX v. (рис. 15. 1–3), которые неприменимы для региональных исторических исследований (ср. Нейштадт 1957; CSAPODY ET AL. 1966).

Что касается названий граба, ясеня, бука и ольхи, то стоит ознакомиться просто с новейшей литературой по изучению пыльцы и географии растений в Приуралье и Юго-Западной Сибири (RYABOGINA ET AL. 2008; СЕРГУШЕВА 2013; ЗНИЛИЧ ET AL. 2017), прежде чем отмечать их средневековое распространение исключительно в бассейнах Дона и Кубани. Лингвистические исследования также не учитывают роль восточноевропейской торговли того времени (POLGÁR 2019). Этот фактор особенно важен в связи с венгерскими названиями фундука, груши, кизила и ореха, поскольку теперь мы также располагаем археологическими данными об их транспортировке на большие расстояния.⁴

⁹ Magyar szempontból irreleváns, hogy a korai volgai bolgárok mikor érték el a Kámát, mivel a magyarok a biztosan kazáriai eredetű, és igen nagy valószínűséggel török nyelvű népcsoportokkal előbb nem a Kámánál, hanem délebbre, már a szamarai Volga-könyök vidékén találkozhattak.

⁴ Дополнительные сведения по этому вопросу см. КЛИМА 2014.

Az ótörök jövevényszavak történeti hátterének vizsgálata kapcsán összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a hagyományos koncepciót a modern kelet-európai történeti-régészeti eredményeket és kronológiai adatokat figyelembe véve alaposan át kellene gondolni. A több ütemben, lassan végbement korai magyar vándorlás feltételezése esetében (mely teljes egészében nélkülözi a régészeti és történeti támpontokat) nyelvészeti oldalról megfontolást érdemelnek az etimológiai mellett immár a szociolingvisztikai kutatások is (vö. SÁNDOR 2014). Ezek arra mutattak rá, hogy a jövevényszavak hátterében meghúzódó kétnyelvűség megfelelően intenzív kapcsolatok esetén sokkal rövidebb, akár egy-két generáció alatt is ki tud alakulni. Az uralisztika területén számos példát és hasznos kutatást ismerünk erre (pl. a szamojédok esetében ld. SZEVEÉNYI-WAGNER-NAGY 2012).

A nyugati török eredetű jövevényszavakból adódó történeti és régészeti háttér nyelvészeti megrajzolása kapcsán arra kell felhívni a figyelmet, hogy még alapvető nyelvészeti problémákat szükséges tisztázni. Közöttük is első helyen említhetjük a rotacizmus/lambdacizmus folyamatának időrendjét, amelynek lezárulását J. Benzing és A. Scserbak után (BENZING 1944, 27; SCSEBBAK 1970, 85) legutóbb M. Stachowski (2014) is csak kései (11. századi) fejleményként keltezte (STACHOWSKI 2014, 216–218).¹⁰ Ez esetben azonban a nyugati török jövevényszavakat kizárólagosan a bolgár-onogur európai környezetből levezető nyelvészeti őstörténeti modell is átgondolásra szorul. Ha a rotacizmus/lambdacizmus az 5. és 8. században még egy aktív, nem lezárult folyamat volt,¹¹ amely csak jóval később rögzült, akkor miért szűkíthetjük¹² az r-török

V дополнение к палеоботаническому изучению археологического материала, для нас гораздо более информативными в естественно-географических вопросах являются исследования стабильных изотопов углерода (¹³C) и азота (¹⁵N). С помощью этих изотопов, выявленных в костях людей, можно установить те виды растений, которые употреблялись в пищу в данном регионе, а также соотношение животных и растительных белков. В лингвистических/востоковедческих исследованиях также будет полезно использовать эти археологические результаты в дальнейшем, поскольку в настоящее время мы находимся в такой ситуации (сходной с проблемами истории и археологии оногуров и алан [RÓNA-TAS 2005]), когда слишком заметны несомненные различия⁵ между результатами двух дисциплин.⁶

В Северном Предкавказье, на Нижнем Дону и на Кубани в VII–IX вв. вряд ли можно предполагать существование болгаро-венгерских межэтнических контактов, поскольку восточноевропейские археологи не обнаружили здесь никаких следов оногуров, а также переселившегося из региона Волги и Приуралья населения (венгров?) (FODOR 2006; КОМАР 2018). В Хазарском каганате памятники зливкинского типа, связанные с болгарами, выявлены в среднем течении Северского Донца (правого притока Дона). Если мы рассмотрим памятники с конца V до последней трети VII вв. на карте упомянутой выше «доно-кубанской прародины», то обнаружим, что большая часть отмеченной

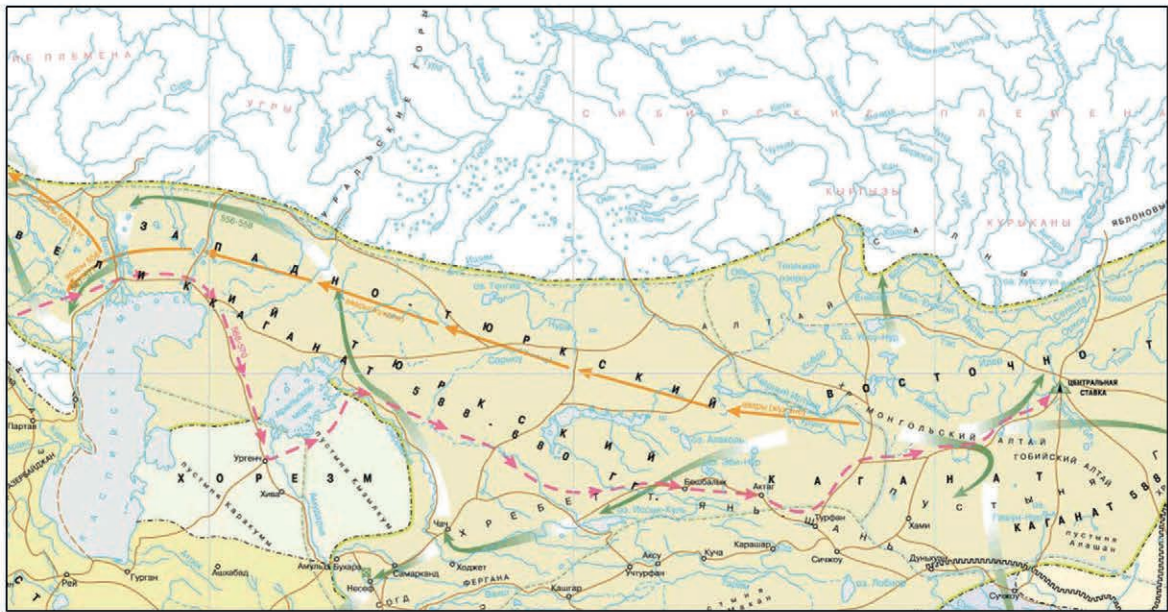
¹⁰ A pusztán a kengyel (*izengü*) szóra épülő Róna-Tas András-féle 1999-es és 2011-es időrendi érvelést legalábbis nem tartotta elfogadhatónak.

¹¹ Így akár a z-t és s-t mutató török szavak egy része is jöhetett egy köztes állapotú r-törökből is, nem beszélve a kritérium nélküli jövevényszavakról.

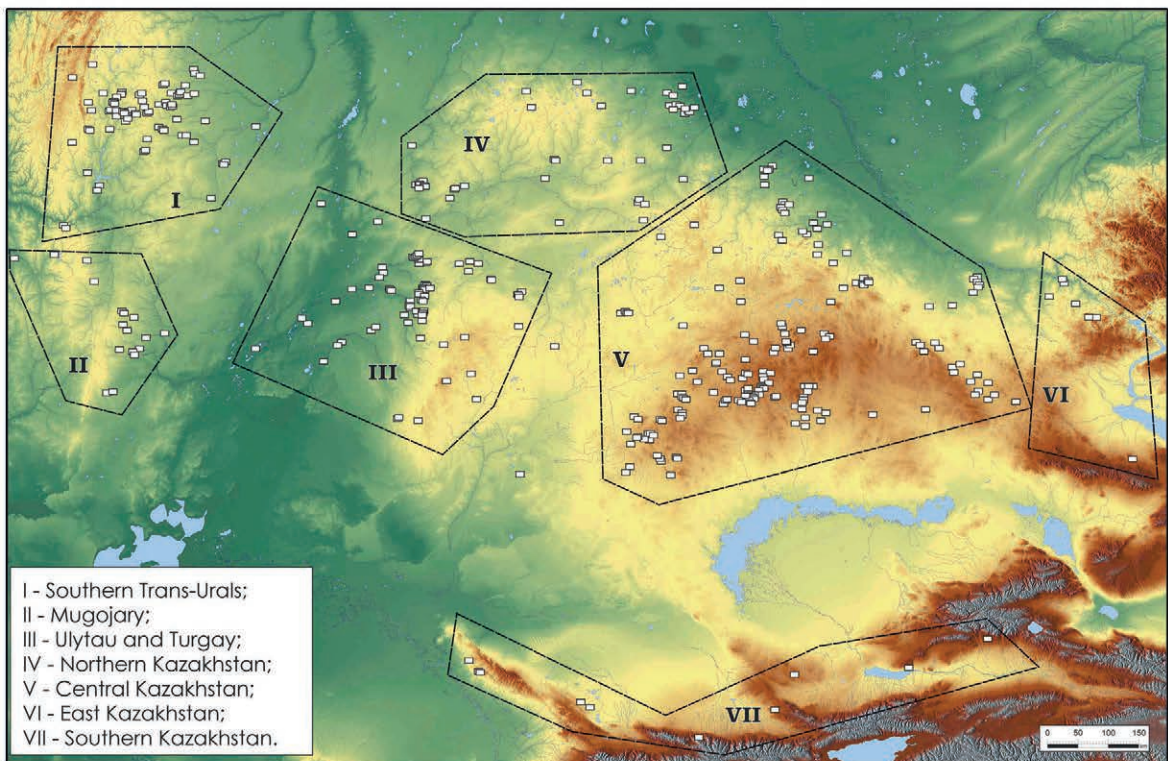
¹² „Even if we cannot be sure about the beginning of the zeta-cism/rhotacism and sigmatism/lambdaism the processes were still in progress in the 5th and 6th century, that is at the time when Proto-Hungarians could have met Turkic peoples. In other words: at that time the *r2 and *l2 pronunciation was typical of all the Turkic languages which means that this feature cannot be understood as a signal of the Bulgarian Turkic origin of a word” (STACHOWSKI 2014, 218).

⁵ Сопоставление исторических и лингвистических данных с результатами археологических исследований, конечно, не является необходимой процедурой, однако при разработке исторической концепции бывает весьма полезно учитывать данные нескольких различных научных дисциплин. Неслучайно в последние два десятилетия карты, реконструирующие этнополитическую ситуацию в регионе в раннем средневековье, широко используются в исследованиях историков и лингвистов Восточной Европы, показывая не только различные исторические концепции, но и наиболее важные параллельные археологические памятники в регионе (ср. *pus. 10; pus. 17; pus. 18; pus. 21*).

⁶ Историческая концепция оногуров А. Рона-Таша и его высказывания в области археологии Хазарского каганата были опровергнуты И. Фодором (FODOR 2006) в Венгрии и В. Э. Флёровой за рубежом в рецензиях к англоязычной монографии 1999 г. (ФЛЁРОВА 2003).

1

2

16. kép. 1: Az Első Türk Kaganátus (6. század – 7. század első fele) (RAHMANALIEV 2009); 2: Az ún. 'bajszos kurgánok' kultúrájának elterjedése és csoportjai (4–7. század) (GRUDOCKO 2020)

Рис. 16. 1: Первый Тюркский каганат (VI – первой половины VII вв.) (РАХМАНАЛИЕВ 2009); 2: Распространение и группы культуры т. н. «курганов с усами» (IV–VII вв.) (ГРУДОЧКО 2020)

jövevényszavaink átvételi lehetőségét pusztán az onogurokra? Az r-török a kazároknál is ismert volt (RÓNA-TAS 1982) és végül arra is emlékeztetnünk kell, hogy a magyarban r-török eredetűnek meghatározott jövevényszavak döntő többsége valójában nem hordoz kritériumot.¹³

A VOLGA–DÉL-URÁL-VIDÉK

A Középső-Volga vidékén – elsősorban a mai Szamara városának környékén – a Volga bal partjáról ismerünk néhány ígéretes lelőhelyet. A temetkezésekben feltárt jellegzetes fémanyag mellett a Dél-Urál keleti előterére jellemző telepkerámia gyakori előfordulását kell hangsúlyoznunk, amely ráadásul több hullámban, visszatérően tűnik fel (SZTASENKOV 2009; SZTASENKOV 2020). A szamarai mikrorégió egyébként a Volgán való átkelés helyének meghatározása szempontjából is jelentőséggel bír. A legújabb leletek alapján Szamarától keleti irányban, a Szamara folyó völgyét lesz érdemes még kutatni, Orenburg irányába (hasonlóan ld. BOTALOV 2013; BOTALOV 2017) (17. kép; 18. kép 2).

Mint fentebb láttuk, a Novinki-típusú régészeti hagyaték közvetlen szomszédsága a magyar jellegű leletekkel megalapozottan veti fel a Volga–Dél-Urál-vidéki ótörök–magyar nyelvi kapcsolatok lehetőségét a 8–9. századtól. Amennyiben Levédiát történeti realitásként kezeljük, úgy annak a Volgától keletre való lokalizálása a régészet oldaláról alátámaszthatónak látszik (2. kép 2). A DAI besenyők-ről szóló fejezeteit elemezve erre jutott legutóbb Keszi Tamás is, Vékony Gábor korábbi elképzelése nyomán (KESZI 2017). A rejtélyes levédiái *Hidmasz* folyó Kámával való etimológiai összekapcsolása szintén a Volgától keletre elhelyezkedő Levédia koncepcióját látszik megerősíteni (KOMAR 2018, 20–21), illetve Sudár Balázs elemzése a *Hudūd al-‘Ālam*-ról szintén elképzelhetőnek tart egy ilyen lehetőséget (SUDÁR 2018). A Káma völgyében ma már nagy mennyiségben ismerünk bizánci, illetve kazáriai importtárgyakat, sőt, azok helyi utánzatait is (BELAVIN–KRILASZOVA 2021 in print), amelyek minden bizonnyal a (prém)kereskedelem eredményei.

territóriai была тогда необитаема, и в настоящее время оттуда не происходит никаких археологических находок этого периода (ср. рис. 3) (GULYÁS 2021).⁷ С другой стороны, количество захоронений, известных из обитаемых районов, до сих пор не превышает 120, несмотря на очень интенсивные по восточноевропейским меркам исследования. Исследователям истории этого региона V–VII вв. даже в голову не приходило отождествлять эти погребения с предками венгров. Существует дискуссия о том, являются ли они памятниками болгар или хазар.⁸ Северная половина карты «донско-кубанской прародины» охватывает часть памятников типа Соколовской балки на Нижнем Дону (реки Дон-Сал-Маньч) (рис. 13). С 1983 г. этот тип памятников, характеризующийся погребальным обрядом центральноазиатского происхождения и богатыми византийскими импортами, восточноевропейские исследователи в основном идентифицируют с наследием хазар (СЕМЁНОВ 1983).

В литературе по ранневенгерской истории можно найти ряд лингвистических выводов, основанных на устаревших археологических и исторических данных. Памятники типа Субботцев не являются наследием населения, которое осталось на месте и сохранилось в Этелькёзе (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 49). Это явно исключают радиоуглеродные даты, сделанные в последнее время. Тезис о 160-летней миграции основной части волжских болгар (рис. 20. 1) (AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019, 48) так и не был принят подавляющим большинством археологов-специалистов по этому вопросу (КАЗАКОВ 1992, 323–324). Первые находки салтовского происхождения на Каме не указывают на самую раннюю дату появления болгарского населения в Поволжье. Они датируются по материалам могильника Большие Тарханы (с середины VIII в.), а также по памятникам новинковского типа, тоже хазарского происхождения. Памят-

¹³ Köszönöm Sándor Klára és Klima László nyelvészeti szakvéleményét.

⁷ В Восточной Европе поселения почти везде связаны с речными долинами и прибрежными районами.

⁸ В. Н. Чхаидзе привёл аргументы против установления контроля болгар над Таманью ранее VIII в. (Чхаидзе 2015). По этому вопросу последнее заключение на венгерском см. GULYÁS 2021 со свежей выборкой материалов.

A Volga–Káma-vidék ’magyar jellegű’ leletanyaga, valamint a nyevolinói kultúra 9. század eleji hirtelen eltűnésének a magyarokkal való összekapcsolása (BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009) még további kutatások tárgya kell, hogy legyen. A kuszarenkovói és karajakupovói emlékhelyanyag az utóbbi évtizedekben Tatárföld területén (HALIKOVA 1973; HALIKOVA 1976; HALIKOVA 1978) nem bővült, Baskíriában azonban számos új, ide sorolható emlék vált ismertté a Káma folyó Perm alatti erdős sztyeppi régiójában. Ez utóbbi régióból újabban egy szórványként előkerült keleti jellegű, ám helyi készítésű tarsolylemez vált ismertté (BELAVIN–KRILASZOVA 2011). Az elmúlt évek legkiemelkedőbb magyar vonatkozású leletei azonban egyértelműen az ún. nagy uráli átjárónál, annak keleti oldalán, az urálintúli mikrorégióból váltak ismertté (Szinyeglazovo, Ujelgi) (BOTALOV ET AL. 2011; GRUDOSKO ET AL. 2018). Meg kell említeni ugyanakkor, hogy a magyaroknak, illetve más ugor nyelvű népességnek az Uráltól nyugatra, Baskíriában (MAZSITOV 1977; MAZSITOV 2013), vagy a Káma völgyében (GOLDINA 2013; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2013) történt kora középkori megtelepedésének elméletét komoly kritikák is érték.

Új kutatási iránynak tekinthetjük a régészeti szakirodalomban a kelet-európai besenyő, illetve gyakran összefoglalóan csak „kései nomádnak” nevezett leletkör magyar szempontú revízióját is. A Dél-Ural térségéből hozták ehhez legutóbb az első példákat volgográdi régészek (KRUGLOV 2019), míg Etelköz kapcsán moldáv régészek szintén hangsúlyozták ennek fontosságát (KVITNYICKIJ ET AL 2020; KVITNYICKIJ ET AL 2020a).

A Volga–Ural térségéből kiinduló elvándorlás okát és pontos idejét ma még nem ismerjük. A magyarok elődeinek a Volgától nyugatra történő 5–8. századi feltűnése kapcsán eddig publikált elképzelések csupán a kelet-európai régészeti eredményeket teljes egészében figyelmen kívül hagyó ’víziók’ voltak. Olekszij V. Komar mutatott rá, hogy habár bizonyos temetkezési szokások (ÉNy–DK-i tájolás, lábhoz tett lóbőrös temetkezés) már az 5. század végén megjelentek a régióban, de ezek sosem együtt, egy temetkezés kontextusában fordulnak elő (KOMAR 2018, 78–83). Gulyás Bence friss elemzésével kiegészítve egyértelműen elmondható, hogy a korai magyar csoportok Fekete-tenger-vidé-

niki novinkovszkogo tipa byli obnaryuzheny v Samarskoy Luke v 80-x gg. XX v. (KAZAKOV 2007). Predlozhenная data ponyavleniya tyurkoyazychnykh narodov na Volge v IX – nachale X vv. vryad li yavlyetsya pravdopodobnoy.⁹ Мы можем это утверждать, даже несмотря на то, что, в отличие от очень хорошо исследованных западных регионов (рис. 14), археологически почти ничего не известно о восточных районах и границе Хазарского каганата. К востоку от р. Хопёр памятники хазарской эпохи не продолжают, а на Нижней Волге мы пока не можем найти следы не только Итиля, но и хазарского наследия всего региона.

В контексте изучения исторического фона раннетюркских заимствованных слов можно сделать вывод, что прежнюю концепцию следует пересмотреть с учетом результатов новейших восточноевропейских историко-археологических исследований и хронологических данных. Рассматривая предположения о том, что ранневенгерская миграция проходила медленно, в нескольких этапах (что совершенно лишено археологических и исторических подтверждений), лингвисты, помимо этимологических исследований, могли бы использовать и результаты социолингвистических исследований (ср. SÁNDOR 2014). Они показали, что двуязычие, стоящее за заимствованиями слов, может формироваться за гораздо более короткий промежуток времени, даже в течение жизни одного или двух поколений, в случае достаточно интенсивных контактов. В области уралистики мы знаем много примеров и полезных исследований по этому поводу, например, в случае самодийцев (SZEVEÉNYI–WAGNER–NAGY 2012).

Что касается лингвистических реконструкций историко-археологического фона, основанных на заимствованиях западнотюркской лексики, следует отметить, что для начала необходимо решить фундаментальные лингвистические проблемы. Среди них в первую очередь

⁹ С венгерской точки зрения не имеет значения, когда именно ранние волжские болгары достигли Камы, так как венгры впервые могли встретиться с этническими группами, которые, безусловно, имели хазарское происхождение и были, весьма вероятно, тюркоязычны, вовсе не на Каме, а значительно южнее, уже в районе Самарской Луки.

ki jelenléte az 5–7. században (9. kép) régészetiileg továbbra is kizárható (GULYÁS 2021).

A történeti szakirodalomban már korábban feltételezett, ún. első besenyő háború akár logikus felvétel lehet. A régészeti hagyatékot vizsgálva azt látjuk, hogy az Urál keleti előterében a 9. század folyamán megjelenő keleti eredetű Szrosztki-kultúra leletei egészen a Káma–Bjelaja folyóig kimutathatók. A Dél-Urál-vidéki Szrosztki-jellegű leletek feltűnését legutóbb Olekszij V. Komar az írott források adataira is hivatkozva a betelepülő baskírokhoz kötötte (KOMAR 2018, 254). Mindkét lehetőségben közös, hogy az elmozdulás valamilyen politikai-katonai konfliktus hatására következhetett be. Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a 9. század elejénél nem korábbi volgai átkelésrel számolhatunk (kazár szövetségben), amint ezt a szovjet-orosz, illetve ukrán kutatás korábban is feltételezte. Kelet-, illetve Délkelet-Európában a 6. századtól a 8. század végéig terjedő időszakban sehol nem tűnik fel uráli eredetű régészeti leletanyag (2. kép 1). Ugyanakkor az uráli eredetű leletanyag világosan megfigyelhető a Dnyeszter–Dnyeper térségben a szláv nyelvű népek hagyatékának kontrasztjaként a 9. század derekán megjelenő szubbotci régészeti horizont hagyatékában. A korábbi elméletekhez képest későbbre datálható volgai átkelés lehet a legkézenfekvőbb magyarázata annak, hogy Kelet-Európában a magyarok elődeiről nincs 836-nál korábbra keltezhető biztos írott forrás.

A Volga–Káma régió legjelentősebb őstörténeti eredményét kétségtelenül az archeogenetika szolgáltatta az utóbbi években, amelynek segítségével Tatárföldön sikerült azonosítani a keleten maradt magyarokat (*Magna Hungaria*) (21. kép) a 11–14. századi csijaliki régészeti műveltség temetkezéseiben (20. kép 2–3) (GARUSZTOVICS 1988; KAZAKOV 2013).

Az Urálon túl füves sztyeppi régiójának északi részén Szinyeglazovo és Ujelgi lelőhelyek azok, amelyek magyar szempontból főként ismertek és jelentősek. Az ujelgi temetőnek kimutathatók a Kárpát-medencei magyarsághoz fűződő biológiai, immár rokon kapcsolatai is (CSÁKY ET AL. 2020; GERBER ET AL. 2019). A legújabb kutatási eredmények között immár a direkt rokonsági kapcsolatokat említhetjük, amellyel végképp egyértelművé vált a keleti régészeti analógiák jelentősége a kutatás szá-

стоит упомянуть хронологию процесса ротацизма/ламбдацизма, завершение которого в последний раз представлялось М. Стаховским (2014) как позднее (XI в.) (STACHOWSKI 2014, 216–218),¹⁰ на основе исследований Й. Бенцинга и А. Щербака (BENZING 1944, 27; ЩЕРБАК 1970, 85). В этом случае, однако, также необходимо пересмотреть лингвистическую модель предыстории, которая выводит западнотюркские заимствования слов исключительно из европейской, болгарско-оногурской среды. Если ротацизм/ламбдацизм в V–VIII вв. был еще активным, незавершенным процессом,¹¹ который закончился лишь гораздо позже, то зачем ограничивать¹² возможность заимствования наших г-тюркских слов только от оногуров? R-тюркский язык был также известен у хазар (RÓNA-TAS 1982), и, наконец, мы должны также напомнить о том, что подавляющее большинство заимствованных слов, определенных в венгерском языке как г-тюркские, на самом деле не имеет критериев.¹³

РЕГИОН ВОЛГИ И ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ

В Среднем Поволжье, особенно в окрестностях г. Самара, нам известны некоторые перспективные памятники на левом берегу. Помимо характерных металлических изделий из захоронений, мы должны обратить внимание на большое количество поселенческой керамики, характерной для Южного Зауралья, которая, к тому же, проявляется в виде нескольких повторяющихся волн (СТАШЕНКОВ 2009; СТАШЕНКОВ 2020). Са-

¹⁰ По крайней мере, он не считал приемлемым хронологический аргумент А. Рона-Таша в 1999 и 2011 годах, основанный исключительно на слове стремена (*izengü*).

¹¹ Таким образом, даже некоторые тюркские слова, показывающие «з» и «ш», могли происходить от промежуточного г-тюркского языка, не говоря о заимствованиях без критериев.

¹² „Even if we cannot be sure about the beginning of the zetacism/rhotacism and sigmatism/lambdaism the processes were still in progress in the 5th and 6th century, that is at the time when Proto-Hungarians could have met Turkic peoples. In other words: at that time the *r2 and *l2 pronunciation was typical of all the Turkic languages which means that this feature cannot be understood as a signal of the Bulgarian Turkic origin of a word” (STACHOWSKI 2014, 218).

¹³ Благодарю за лингвистические заключения К. Шандор и Л. Клима.

mára.¹⁴ A hegység keleti oldaláról a nyugatira történő magyar átköltözéssel a hagyományos elképzelés szerint a 6. század derekán számolhatunk, talán az avar népvándorlás északi hatásaként. Az Urál nyugati előterében az urálintúli eredetű kusnarenkovói (6–8. század) és a karajakupovói (8–10. század) régészeti kultúrákat kötötték a magyarság elődeihez, majd ez napjainkra kiegészült a késő lomovatovói kultúra (8–10. század) déli variánsával. A nyevolinói kultúra 9. század eleji hirtelen megszűnésének okaként szintén a magyarság nyugatra vándorlását jelölték meg (IVANOV 1999; BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009).

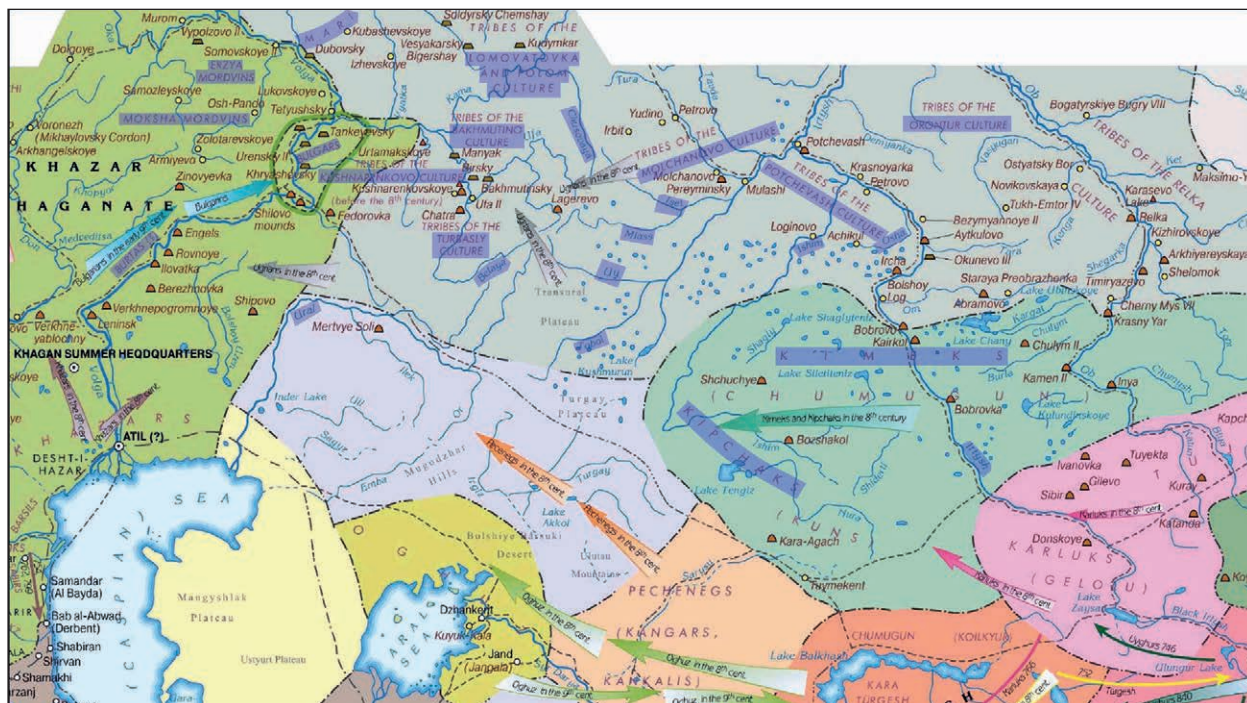
Újabban több kutató is érvelt az Urált déli irányból megkerülő, az Urál-folyó völgye mentén végbement vándorlás mellett, amelynek végpontja közvetlenül a Középső-Volga-vidék lehetett. Időrendileg is új koncepció körvonalazódott az átkelés időpontjára: a 6. század közepe helyett a 9. század eleje (KOMAR 2018; MATVEJEVA 1993; MATVEJEVA 2000; MATVEJEVA 2019). Ebben a kérdésben komoly előrelépést csak az Urál keleti és nyugati előterében ismert kora középkori régészeti kultúrák új, a korábbiánál pontosabb időrendi szinkronja nyújthat (17. kép; 18. kép 1) (MATVEJEVA 2019).

марский микрорегион также имеет значение для определения места переправы предков венгров через Волгу. Учитывая последние находки, следует исследовать долину р. Самара восточнее г. Самара, со стороны Оренбурга (похоже см. БОТАЛОВ 2013; БОТАЛОВ 2017) (рис. 17; рис. 18. 2).

Как мы уже видели выше, непосредственное соседство археологического материала новинковского типа с находками венгерского облика хорошо обосновывает возможность раннетюркско-венгерских языковых связей в регионе Волги и Приуралья с VIII–IX вв. Если рассматривать Леведию как историческую реальность, то её локализация восточнее Волги подтверждается со стороны археологии (рис. 2. 2). Анализируя главу о печенегах византийского трактата «Об управлении империей», Т. Кеси также пришел к этому выводу (KESZI 2017, автор упоминает, что эта идея возникла уже у Г. Веконь). Этимологическая взаимосвязь таинственной реки Леведии «Хидмас» с рекой Кама также укрепляет концепцию расположения Леведии на восток от Волги (КОМАР 2018, 20–21). Б. Шудар при анализе книги «Худуд ал-Алам» также допускает такую возможность (ШУДАР 2018). В бассейне Камы в настоящее время обнаружено большое количество византийских и хазарских импортных вещей, и даже их местных имитаций (БЕЛАВИН–КРЫЛАСОВА 2021 in print), которые, наиболее вероятно, появились здесь в результате торговли (мехами).

Находки изделий «венгерского облика» в Волго-Камье и связывание внезапного исчезновения к началу IX в. неволинской культуры с венграми (БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2009) должны быть предметом дальнейших исследований. Количество кушнарниковских и караякуповских материалов в Татарстане в последние десятилетия не увеличилось (НАЛИКОВА 1973; НАЛИКОВА 1976; ХАЛИКОВА 1978), однако в Башкирии многие новые материалы, относимые к этим культурным группам, стали известны в лесостепном Прикамье, у г. Пермь. Из последней области недавно была опубликована одна пластина на сумку, которая имеет восточные черты, но была изготовлена на месте (БЕЛАВИН–КРИЛАСZOVA 2011). Но самые выдающиеся находки венгерского облика последних лет, очевидно,

¹⁴ Vö. Gyuris B. – Szeifert B. – Ringbauer, H. – Türk A. – Gerber D. – Mende B. G. – Reich, D. – Szécsényi-Nagy A.: *Az eurázsiai sztyeppe népvándorlási eseményeinek hatása a Volga-Urál vidéki kora középkori kultúrák népességeire* című 2021. június 25-én elhangzott előadását A korai magyar történelem kutatásának legújabb eredményei (2019–2021) – Az ELKH BTK Magyar Őstörténeti Kutatócsoportjának előadásorozata keretében: „Kutatócsoportunk 2020-ban publikált eredményeinél (Csáky et al. 2020) és az azóta is folyamatban lévő uniparentális genetikai markerek vizsgálatánál nem álltak meg kutatásaink. A teljes genomi elemzések térhódítása tovább bővítette az elemzési lehetőségeink tárházát. A teljes genomi változatosságon alapuló vizsgálatok alkalmasak a nagyobb léptékű populációs mozgások, keveredések rekonstruálásához. Ujelgi, Bolsije Tyigani és Guljukovo temetők közösségei és a környező népségek mélyreható genetikai adataiból megismerhetővé váltak a Volga és Urál-vidéki csoportok genetikai összetételében résztvevő forráspopulációk. Ezek hozzájárulásainak mértékéből pedig következtetni tudunk korábbi nagyobb léptékű népességmozgásokra az Urál és Volga-Káma-vidéken egyaránt. A populációgenetikai modellalkotáson túl a legújabb genetikai módszerek lehetőséget adnak direkt és távolabbi rokonsági kapcsolatok azonosítására is, amelyek közvetlen bizonyítékokkal szolgáltathatnak a honfoglalás kori populáció eredetéről.”

17. kép. 8. századi népmozgások és régészeti kultúrák, lelőhelyek az eurázsiai sztyepp keleti részén (RAHMANALIEV 2009)

Рис. 17. Переселения народов, археологические культуры и памятники в восточной части евразийской степи в VIII в. (РАХМАНАЛИЕВ 2009)

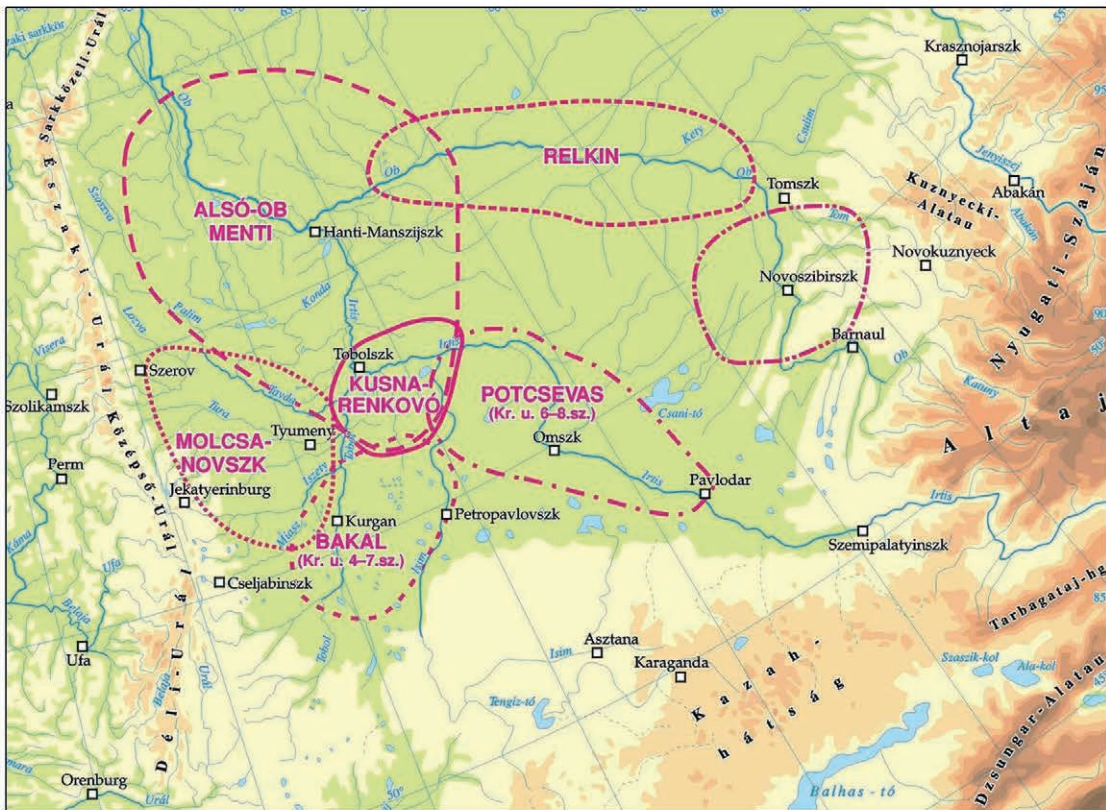
Nyelvészeti szempontból mindkét időrendi elképzelés esetén felmerül egy érdekes jelenség. Nevezetesen az, hogy bár az ugor nyelvi egység Kr. e. 1200–500 körül felbomlott, a magyarok elődei még további 1500–2000 évet éltek a proto-obiugorok közvetlen szomszédságában. A másodlagos areális kapcsolatok kulturális háttere az ujelgi temetői tájgai eredetű kerámialeletei esetében régészeti is adatolhatónak tűnik (BOTALOV 2017).

A Tobol–Irtis–Isim–Ob folyók térségében feltételezett, és a legújabb régészeti eredmények fényében továbbra is ide lokalizált (MATVEJEVA 2019; ZELEKOV 2019) délnyugat-szibériai magyar őshaza (1. kép 1; 2. kép 2) esetében a magyar nyelv őtörök jövevényszavait illetően is felmerülnek nyelvészetileg megfontolásra érdemes szempontok. Szibéria déli (erdős) sztyeppi régiójában már a késő hun kortól török nyelvű nomád népek beköltözésével számol a régészet (19. kép). A szárazabb éghajlati periódus miatt a növényövek és vele együtt a sztyepp északra tolódása a 7. században egészen a mai Tyumeny város térségének déli előteréig megfigyelhető. Fontos hangsúlyozni, hogy nem pusztán Altaj-vidéki importtárgyak feltűnéséről van szó, hanem a Minuszinszk–Altaj-vidéki pretürk és

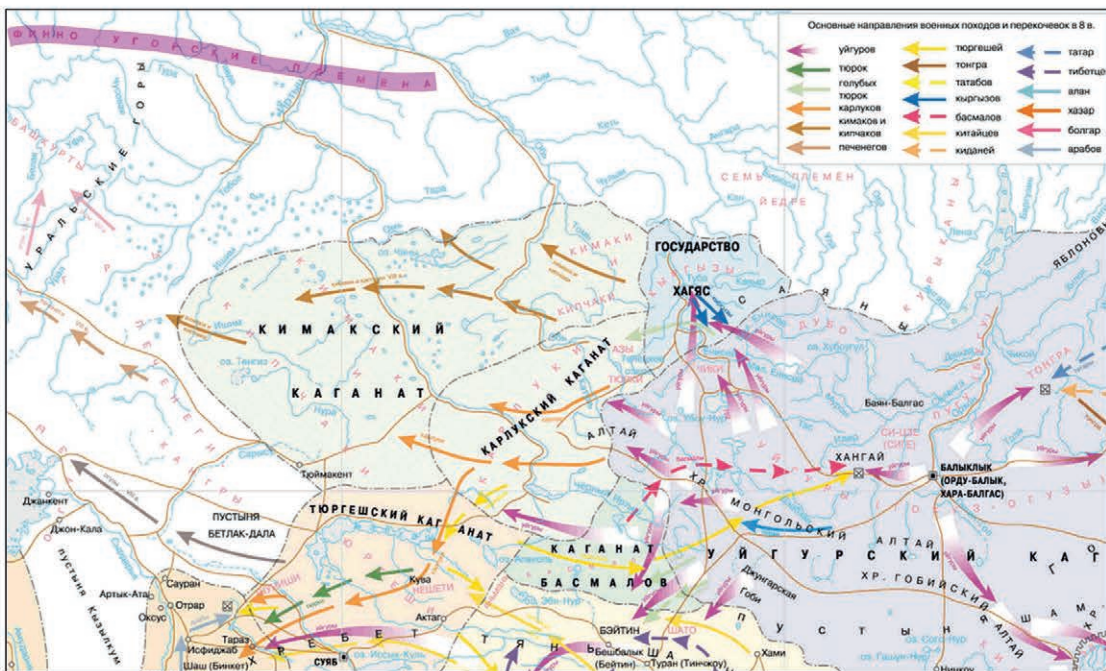
stali ismertek a районе т.н. Большого трансуральского пути, в его восточной части, в микро-регионе Зауралья (Синеглазово, Уелги) (БОТАЛОВ и др. 2011; Грудочко и др. 2018). В то же время следует упомянуть, что теория обитания венгров и других угорских групп к западу от Урала, в Башкирии (Мажитов 1977; Мажитов 2013) или в долине Камы (Голдина 2013; БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2013) в раннем средневековье подвергалась и серьезной критике.

Можно считать новым направлением исследований пересмотр (с венгерской точки зрения) круга памятников, называемых в археологической литературе «печенежскими», или часто обобщенными под названием «поздние кочевники». Первые находки из Южного Приуралья недавно были представлены волгоградскими археологами (Круглов 2019), в то время как археологи из Приднестровья также подчеркнули важность этого направления в связи с проблемой Этелькэза (Квитницкий и др. 2020; Квитницкий и др. 2020a).

Причина и точная дата исхода предков венгров из региона Волги и Приуралья пока не известна. Опубликованные гипотезы о появлении пред-

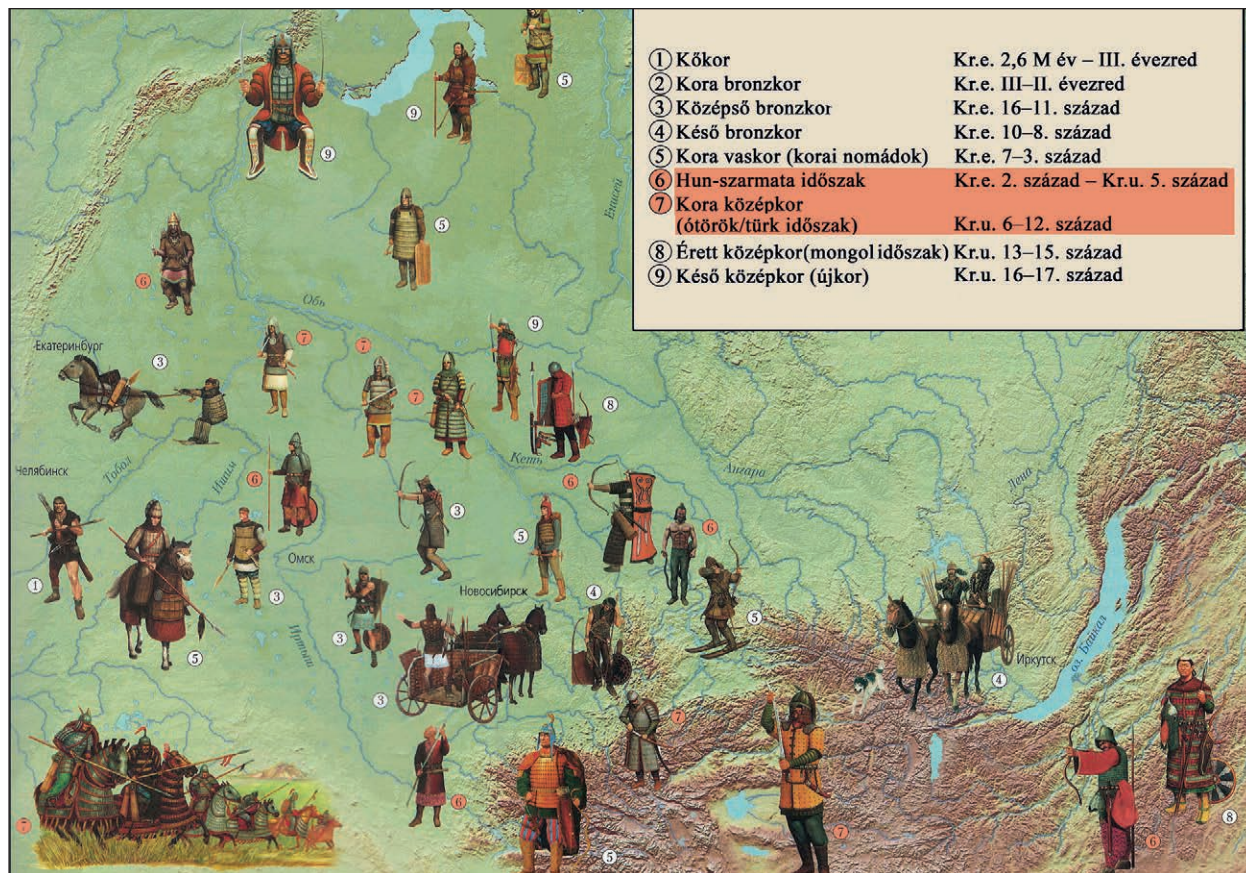
1

2

18. kép. 1: Kora középkori régészeti kultúrák (4–8. század) Délnyugat-Szibériában (A. Sz. Zelenkov koncepciója nyomán készítette Nagy B.); 2: Az eurázsiai sztyepp keleti része a Második Türk Kaganátus (8. század) idején (РАХМАНАЛЛИЕВ 2009)

Рис. 18. 1: Раннесредневековые археологические культуры IV–VIII вв. в Юго-Западной Сибири (по А. С. Зеленкову, выполнено Б. Надь); 2: Восточная часть евразийской степи во время Второго Тюркского каганата (VIII в.) (РАХМАНАЛЛИЕВ 2009)

19. kép. A Baraba-sztyepp és Dél-Szibéria régészeti periodizációja (SZOLOVJEV 2003, 6–7)

Рис. 19. Археологическая периодизация Барабинской степи и Южной Сибири (СОЛОВЬЕВ 2003, 6–7)

türk időszak régészeti hagyatékának teljes vertikuma kimutatható, egészen a temetkezési szokásokig bezáróan. A Kr. u. 4–7. században az ún. 'bajszos kurgánok' régészeti horizontjának elterjedése azt mutatja (16. kép 2), hogy a mai Kazahsztán és Nyugat-Mongólia területe egy régészeti kultúrkörbe tartozott a Dél-Urál keleti előterével (GRUDOCKO 2020). Egy ilyen régészeti egység elterjedéstörténeti háttérben egyértelműen az Első Türk Kaganátus hatása állhat (16. kép 1). Mindezek nyomán nem véletlen, hogy a dél-szibériai régió régészeti időrendjében egy önálló ótörök/türk időszakot különített el a kutatás (19. kép). Novoszibirszk körzetében ez az 5–6. századra datálható, nyugatabbra pedig, Tyumeny térségében a 4–6. századi népvándorlást követi szintén ugyanez az ótörök/türk korszak a 7–8. században (16–19. kép).

Összefoglalva azt látjuk, hogy a magyar őshaza keleti és déli szomszédságában nagy mennyiségben mutatható ki török nyelvű népekre jellemző lelet-

kov венгrov в V–VIII вв. западнее Волги были только голословными утверждениями, которые полностью игнорировали достижения восточно-европейской археологии. А. В. Комар отметил, что, хотя некоторые элементы погребального обряда (ориентировка СЗ–ЮВ и расположение шкуры коня у ног) появились в регионе уже в конце V в., но они никогда не встречаются вместе в одном захоронении (КОМАР 2018, 78–83). В дополнение к недавнему анализу источниковой базы Б. Гуяша можно четко констатировать, что присутствие ранневенгерских групп в Северном Причерноморье в V–VII вв. по данным археологии (рис. 9) в настоящее время исключается (GULYÁS 2021).

Ранее в исторической литературе предполагалось, что гипотеза о так называемой «первой печенежской войне» может быть логичной. Исследуя археологическое наследие, мы видим, что находки сrostкинской культуры восточного

anyag (18. kép 2; 19. kép).¹⁵ A honfoglaló régészeti hagyatékban (vö. Szrosztki-kultúra hatása), valamint a csontanyagból kimutatott néhány belső-ázsiai eredetű genetikai nyom (GERBER ET AL. 2019, 98) megalapozottan felveti, hogy a magyar nyelv őtörök jövevényszavainak átvétele már a nyugat-szibériai őshaza területén megkezdődhetett. A Dél-Uráltól keletre erre egyértelműen adott a történeti/régészeti kontextus, az őtörök–magyar nyelvi kapcsolatok itteni kezdetére orosz kutatók már korábban is felhívták a figyelmet (BOTALOV 2013; BOTALOV 2017). Ismeretes, hogy a nyugati török nyelveket az 5–6. századot megelőzően egyértelműen a Volgától keletre fekvő térségből eredeztetni a nyelvészet is. A kazárok nyugati türk eredetéhez pedig végképp nem fér kétség. Az időrendi kereteket illetően a magyarok őshazából való elköltözésének mind a korábbi, a 6. század második felére tett, mind pedig az újabban felmerült 9. század eleji kronológiája esetén reális lehetőségként számolhatunk a török–magyar érintkezés nyugat-szibériai kezdetével (19. kép).

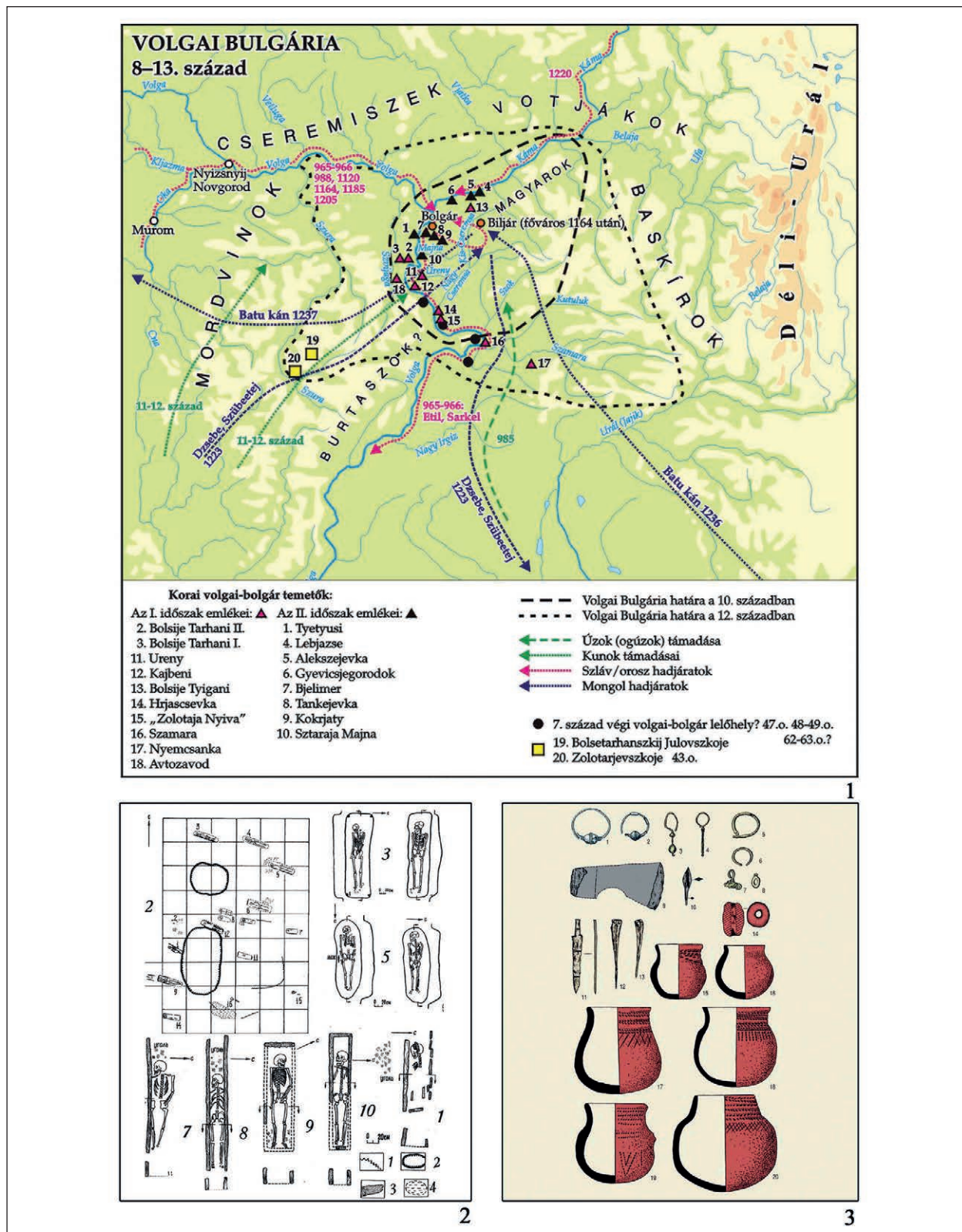
A honfoglalás kori hagyatékból kiinduló régészeti elemzéssel megközelítőleg a 4–6. századig tudunk visszanyúlni a korai magyar történelemben (2. kép 2), egészen az Urálon túl és Délnyugat-Szibéria kora középkoráig. A szargatkai kultúrkört (Kr. e. 4. század – Kr. u. 4. század) végét (1. kép 2; 19. kép) ugyan nem keltezhetjük a 4. század második felénél későbbre, így a hagyományosan a magyarsághoz kötött kusnarenkovói kultúra 6. századi kezdete miatt jelentkező kronológiai űrt csak a késő szargatkai kerámiatradíciókat hordozó bakalszkojei kultúra közbeiktatásával oldhatjuk fel (18. kép 1) (BOTALOV 2013). Több szibériai régész véleménye nyomán újabban felmerült, hogy a bakalszkojei kultúra helyett a potcsevasi és molcsanovói kultúrák hagyatékát lehetne összekapcsolni a magyarok elődeivel (17. kép; 18. kép 1) (ZELENKOV 2019). A nyugat-szibériai magyar őshaza helyének pontosabb meghatározása a Tobol–Irtis–Isim–Ob vidéken jelenleg a magyar kora történet régészeti kutatásának legnehezebb kérdése.

proisshozhdeniya, kul'tury, kotoraya pojavilas' v Zaural'ye v IX v., izvestny do rek Kamy i Beloy. Poyavleniye v Yuzhnom Priural'ye naokhodok srostkin'skogo tipa v poslednee vremya A. V. Komar svyazyval s prikhodom syuda predkov bashkir, sсылаясь и на свидетельства письменных источников (КОМАР 2018, 254). Общим для обеих концепций является то, что сдвиг мог быть вызван каким-то военно-политическим конфликтом. В целом можно сказать, что мы можем датировать переправу венгров через Волгу не ранее начала IX в. (в союзе с хазарами), как это предполагали когда-то советские, а потом русские и украинские исследователи. На территории Восточной и Юго-Восточной Европы с VI до конца VIII вв. нигде не зафиксированы археологические находки уральского происхождения (рис 2. 1). В то же время, находки уральского происхождения четко прослежены в Днепро-Днестровском междуречье, в материалах памятников типа Субботцев. Памятники субботцевского типа появились здесь около середины IX в., при этом они резко контрастируют со славянскими древностями этого региона. Дата переправы через Волгу (которую, в отличие от предыдущих концепций, следует отнести к более позднему времени) – вероятно, самое очевидное объяснение того факта, что для территории Восточной Европы мы не имеем достоверных письменных источников с упоминаниями о предках венгров, которые можно датировать ранее 836 г.

Археогенетика, несомненно, дала в последние годы наиболее значительные результаты для исследований ранневенгерской истории в Волго-Камье, с помощью которых в Татарстане смогли идентифицировать венгров, которые остались на востоке (*Magna Hungaria*) (рис. 21), в погребениях чияликской культуры XI–XIV вв. (рис. 20. 2–3) (ГАРУСЛОВИЧ 1988; КАЗАКОВ 2013).

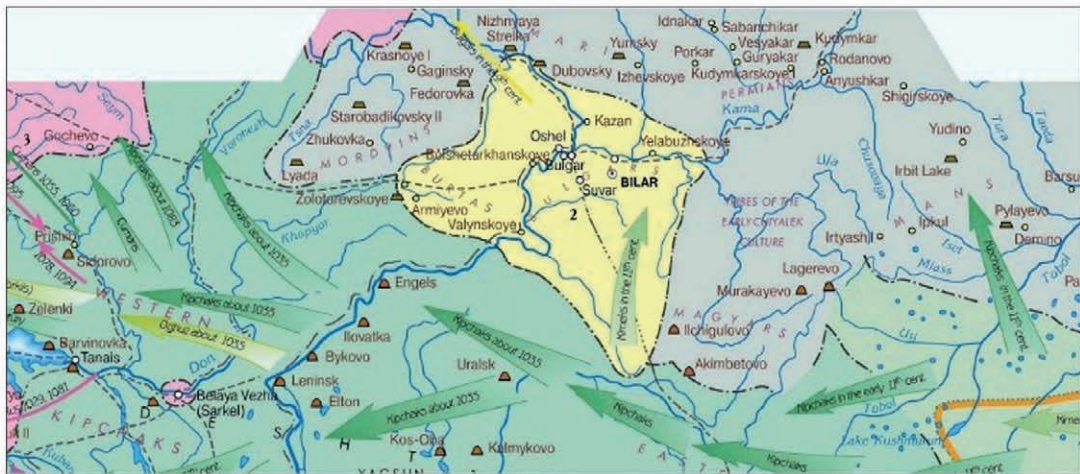
В северной части степного Зауралья, с венгерской точки зрения, наиболее известными и значимыми являются памятники Синеглазово и Уелги. Материалы могильника Уелги также демонстрируют биологические, то есть родственные, связи с венграми Карпатского бассейна (CSÁKY ET AL. 2020; GERBER ET AL. 2019). Среди последних результатов исследований теперь можно назвать прямые родственные связи, с

¹⁵ A magyar (régészeti) kutatás figyelmét a fenti szempont korábban talán azért kerülte el, mivel elsősorban az uráli régészeti kutatás eredményeit figyelték, ahol az orosz régészetben szinte egyedülként a népvándorláskort többnyire késő vaskornak nevezik (4–5. század), amelyet közvetlenül a középkor követ.

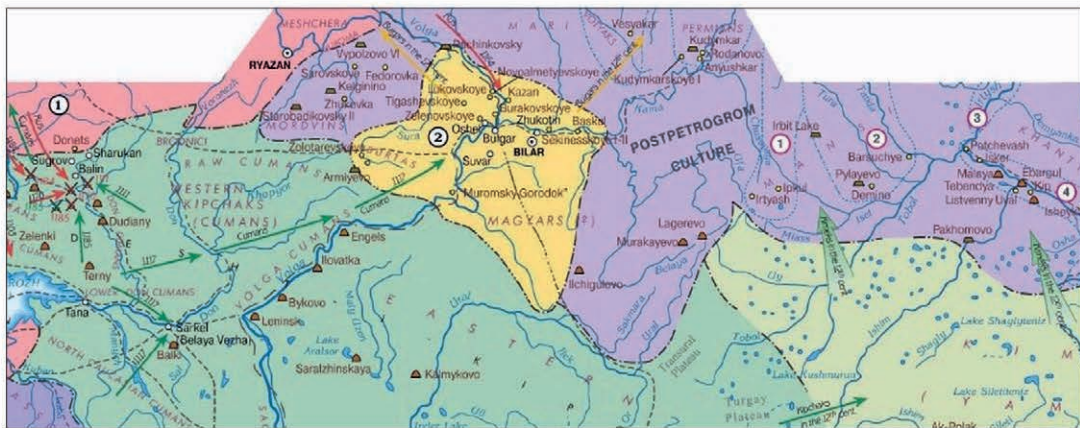

20. kép. 1: Volgai Bolgária (8–13. század) a történelmi és régészeti források tükrében (ZIMONYI 2015, 68); 2–3: A csijaleki régészeti műveltség (GARUSZTOVICVS 1988 nyomán), amely részben a keleten maradt (Julianus-féle) magyarok hagyatéka

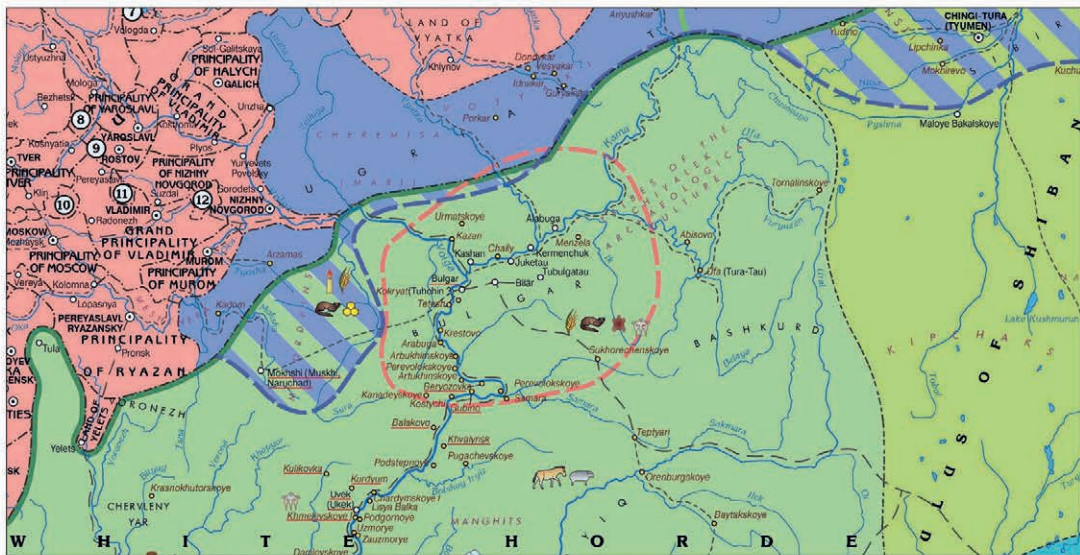
Рис. 20. 1: Волжская Булгария (VIII–XIII вв.) в свете исторических и археологических данных (ЗИМОНЬИ 2015, 68); 2–3: Чияликская культура (по ГАРУСЬТОВИЧ 1988), которая частично отождествляется наследием венгров (по Юлиану), оставшихся на востоке

1

2

3

21. kép. A keleten maradt (Julianus-féle) magyarok feltételezett elhelyezkedésének változása az írott források és a csialiki régészeti műveltség nyomán az orosz szakirodalomban (RAHMANALIEV 2009). 1: 11. század; 2: 12. század; 3: 13–14. század
 Рис. 21. Изменение ареала оставшихся на востоке венгров (по Юлиану) вслед за письменными источниками и чияликской культурой, на основании русскоязычной историографии (РАХМАНАЛИЕВ 2009). 1: XI в.; 2: XII в.; 3: XIII–XIV вв.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az utóbbi másfél évtized fejleményei alapján megállapíthatjuk, hogy a korai magyar történelem régészeti kutatása jelentős előrelépést hozott mind mennyiségi, mind minőségi értelemben. A tárgyi hagyaték komplex (természet)tudományos vizsgálata korábban remélni sem mert lehetőségeket tárt fel (CsÖSZ ET AL. 2013; CsÖSZ ET AL. 2016; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018; NEPARÁCZKI ET AL. 2019; SZEIFERT ET AL. 2018; SZEIFERT ET AL. 2019; POST ET AL. 2019; GERBER ET AL. 2019; CSÁKY ET AL. 2020; MAÁR ET AL. 2021). Az archeogenetikai vizsgálatok területén a következő nagy előrelépés akkor várható, ha szerencsés mintavétellel az első közvetlen rokonságot sikerül kimutatni a teljes genomvizsgálatok segítségével, valamely honfoglalás kori, illetve szintén archaikus kelet-európai csontminta esetében. Ezt követően új fejezet fog nyílni a magyar őstörténet kutatásában. Az etelközi régészeti leletek és lelőhelyek száma az elmúlt másfél évtizedben a korábban ismertek közel tízszeresére nőtt, a Volga–Dél-Ural vidékén pedig hozzávetőlegesen öt-hét százalékos növekedést mutat. Azonban még ezt is túlszárnyalóan növekedett a három magyarországi archeogenetikai labor és kutatócsoport által feldolgozott honfoglalás és kora Árpád-kori, illetve kelet-európai archaikus csontminták száma. 450 körüli a teljes mitokondriális genom (anyai leszármazási vonal) szintjén vizsgált, már publikált, vagy közvetlenül publikáció előtt álló minták száma, amelyek közül mintegy 60 férfi esetében az apai vonalakat is azonosították. Nemzetközi kitekintésben, sőt világviszonylatban is jelentős ez a szám: a több országot érintő indoeurópai eredetkérdéssel kapcsolatos bronzkori, vagy a vaskori szkíta minták számával említhetjük egy lapon.

Az új őstörténeti eredményekről összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a legtöbb tudományterület esetében szinkronba hozhatók. Talán soha nem volt még ekkora összhang a különböző forráscsoportok adatai között: így a honfoglalás kori hagyaték keleti kapcsolatait ott találjuk, ahol más adatok alapján a nyelvészek és a történészek is valószínűsítik.

A hagyományos régészeti elemzések vezető szerepe a jövőben is megmarad, hiszen a különböző jellegű forrásadatok történelmi modellé formálásában kiemelkedő szerepet játszik az időfaktor, amire

учётом которых окончательно доказывается значение восточных археологических аналогий для исследований.¹⁴ Венгерское переселение с восточной стороны Уральского хребта на запад можно датировать, в соответствии с общепринятой концепцией, серединой VI в., возможно, в качестве северного влияния аварской миграции. На территории Предуралья кушнаренковскую (VI–VIII вв.) и караякуповскую (VIII–X вв.) археологические культуры зауральского происхождения связывали с предками венгров, что до сегодняшнего дня дополнилось южным вариантом позднеломатовской культуры (VIII–X вв.). Причиной внезапного исчезновения неволинской культуры в начале IX в. также считается миграция венгров на запад (Иванов 1999; Белагин–Иванов–Крыласова 2009).

Совсем недавно некоторые исследователи предложили маршрут миграции, который обходит Уральские горы с юга, вдоль долины р. Урал, и конечной точкой которого могло быть непосредственно Среднее Поволжье. Новая хро-

¹⁴ Ср. Дьюриш, Б. – Сейферт, Б. – Рингбауер, Х. – Тюрк, А. – Гербер, Д. – Менде, Б. Г. – Рейх, Д. – Сечень-Надь, А.: *Влияние миграционных событий евразийской степи на население раннесредневековых культур региона Волги и Урала* (доклад 25 июня 2021 г. в рамках серии докладов Отдела венгерской праистории Научно-исследовательского центра гуманитарных наук под названием «Новейшие результаты исследования ранневенгерской истории (2019–2021): «Наше исследование не остановилось на результатах нашей исследовательской группы, опубликованных в 2020 году (Csáky et al. 2020), и на изучении однородительских генетических маркеров, которое продолжается с тех пор. Распространение полных геномных анализов еще больше расширило диапазон наших аналитических возможностей. Исследования, основанные на полном геномном разнообразии, подходят для реконструкции крупномасштабных перемещений и смешений населения. Из популяций могильников Уелги, Большие Тиганы и Гулюково и подробных генетических данных окружающих групп населения стали известны исходные популяции, вовлеченные в генетический состав волжской и уральской групп. По степени их вклада мы можем сделать вывод о предыдущих крупномасштабных перемещениях населения как в Приуралье, так и в Волго-Камье. В дополнение к генетическому моделированию популяций, новейшие генетические методы дают возможность идентифицировать прямые и отдаленные родственные связи, которые могут предоставить прямые доказательства происхождения населения эпохи завоевания».

ez a tudományág a legérzékenyebb. Vitán felül áll, hogy a tárgyi hagyaték elemzése jóval finomabb kronológiai felosztást tesz lehetővé, mint pl. a nyelvészeti, esetleg néprajzi adatok történeti megfeleltetése. A régészeti leleteknek (is) köszönhetően ma már tudjuk, hogy a kora középkori kelet-európai kereskedelem sokkal intenzívebb volt, mint ahogy azt korábban a kutatás feltételezte.

A természettudományos vizsgálatok eredményei fokozottan hívják fel a korszak kutatóinak figyelmét arra, hogy csak helyesen megfogalmazott, világosan megválaszolható kérdéseket érdemes feltennünk munkánk során. A továbblépés kulcsa a magyar őstörténet modern régészeti kutatásánál – a szakadatlan forrásfeltárás mellett – manapság ebben rejlik.

нологическая концепция появилась и для даты этой миграции: начало IX в. вместо середины VI в. (КОМАР 2018; МАТВЕЕВА 1993; МАТВЕЕВА 2000; МАТВЕЕВА 2019). Только новая, более точная хронологическая синхронизация раннесредневековых археологических культур Зауралья и Предуралья может привести к значительному прогрессу в этом вопросе (*рис. 17; рис. 18. 1*) (МАТВЕЕВА 2019).

С лингвистической точки зрения интересный феномен возникает в случае обеих хронологических идей. Примечательно, что, хотя угорское языковое единство распалось около 1200–500 гг. до н.э., предки венгров прожили еще 1500–2000 лет в непосредственной близости от ранних обских угров. Культурный фон вторичных соседских контактов археологически реконструируется с помощью керамических находок таёжного происхождения на могильнике Уелги (БОТАЛОВ 2017).

По поводу юго-западно-сибирской венгерской прародины (*рис. 1. 1; рис. 2. 2*), которая предполагается в районе рек Тобол-Иртыш-Ишим-Обь и в настоящее время локализована в свете результатов последних археологических исследований (МАТВЕЕВА 2019; ЗЕЛЕНКОВ 2019), существуют также лингвистические реперы в связи с раннетюркскими заимствованиями слов в венгерском языке. Археология фиксирует переселение тюркоязычных кочевых народов, начиная с позднегуннской эпохи, в южные (лесо)степные регионы Сибири (*рис. 19*). Из-за периода более сухого климата смещение растительных зон, и вместе с ними и степи на север можно проследивать для VII в. вплоть до района современного г. Тюмень. Важно подчеркнуть, что речь идёт не только об алтайских импортных вещах, но и обо всём археологическом наследии из районов Минусинской котловины и Алтая дотюркского и тюркского периодов, вплоть до погребальных обрядов. В IV–VII вв. н.э. распространение археологического горизонта так называемых «курганов с усами» показывает (*рис. 16. 2*), что территория современного Казахстана и Западной Монголии принадлежала к одному археологическому культурному кругу с Южным Зауральем (ГРУДОЧКО 2020). История распространения такой культурной общности

явно может быть обусловлена влиянием Первого Тюркского каганата (рис. 16. 1). В результате не случайно, что с точки зрения археологической хронологии Южной Сибири исследователи выделили особый временной период – раннетюркский/тюркский (рис. 19). В районе Новосибирска он датируется V–VI вв. Дальше на запад в районе Тюмени эпоха переселения народов IV–VI вв. также сменяется тем же раннетюркским/тюркским периодом в VII–VIII вв. (рис. 16–19).

Таким образом, мы видим, что археологический материал, характерный для тюркоязычных народов, обнаружен в больших количествах в восточных и южных окрестностях венгерской прародины (рис. 18. 2; рис. 19).¹⁵ Некоторые генетические следы центральноазиатского происхождения из костного материала (GERBER ET AL. 2019, 98), а также из археологического наследия ранних венгров (ср. влияние сротскинской культуры), позволяют обоснованно предположить, что заимствование раннетюркских слов могло начинаться уже на территории западносибирской прародины. К востоку от Южного Урала историко-археологический контекст для этого явно существовал, и российские исследователи ранее уже обратили внимание на начало венгерско-раннетюркских языковых отношений именно здесь (Боталов 2013; Боталов 2017). Известно, что лингвистика единодушно размещает западнотюркские языки к востоку от Волги до V–VI вв., и нет абсолютно никаких сомнений в западнотюркском происхождении хазар. Что касается хронологических рамок переселения венгров с прародины, как с точки зрения предыдущей хронологии (во второй половине VI в.), так и новейших теорий (в начале IX в.), можно считать реальной возможностью связывать начало тюркско-венгерских отношений с Западной Сибирью.

С помощью археологического анализа, основанного на наследии эпохи завоевания родины, мы можем вернуться примерно в IV–VI вв. в раннюю венгерскую историю (рис. 2. 2), вплоть до раннего средневековья Зауралья и Юго-Западной Сибири. Время завершения существования саргатской культуры (IV в. до н.э. – IV в. н.э.) (рис. 1. 2; рис. 19) мы не можем датировать позднее второй половины IV в. Таким образом, хронологическая лакуна, которая возникла между этой датой и началом кушнаренковской культуры (VI в.), традиционно связываемой с венграми, может быть заполнена только путем вставки культуры бакальской, которая несла позднесаргатские керамические традиции (рис. 18. 1) (Боталов 2013). В последнее время некоторые сибирские археологи стали связывать с предками венгров наследие потчевашской и молчановской культур вместо бакальской культуры (рис. 17; рис. 18. 1) (Зеленков 2019). Более точное определение расположения венгерской прародины в Западной Сибири в районе рек Тобол-Иртыш-Ишим-Обь в настоящее время является наиболее сложным вопросом в археологических исследованиях ранневенгерской истории.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из событий последних полутора десятилетий, можно сделать вывод, что археологические исследования ранневенгерской истории достигли значительного прогресса как в количественном, так и в качественном отношении. Комплексное естественнонаучное изучение материального наследия выявило такие перспективы, на которые мы раньше даже не надеялись (Csősz ET AL. 2013; Csősz ET AL. 2016; NEPARÁCZKI ET AL. 2017; NEPARÁCZKI ET AL. 2018; NEPARÁCZKI ET AL. 2019; SZEIFERT ET AL. 2018; SZEIFERT ET AL. 2019; POST ET AL. 2019; GERBER ET AL. 2019; CSÁKY ET AL. 2020; MAÁR ET AL. 2021). В области археогенетических исследований ожидается следующий большой шаг вперед, если (с удачным взятием проб) первое прямое родство удастся обнаружить, с использованием полных исследований генома, в образцах какой-то кости эпохи завоевания родины, и также в образцах более древнего

¹⁵ Приведенный выше аспект, возможно, избежал внимания венгерских исследователей (в том числе и археологов) в прошлом потому, что они в первую очередь наблюдали результаты археологических исследований Урала, где в русской археологии (почти исключительно) эпоху переселения народов называют в большинстве случаев поздним железным веком (IV–V вв.), за которым следует непосредственно средневековье.

восточноевропейского происхождения. После этого откроется новая глава в исследовании ранневенгерской истории.

За последние полтора десятилетия количество археологических находок и памятников типа Субботцев увеличилось почти в десять раз, а материалы из региона Волги и Южного Приуралья увеличились примерно на пять-семь процентов. Однако даже это было превзойдено количеством костных проб эпохи завоевания родины, раннего периода династии Арпадов и архаичных восточноевропейских, которые обработали три научные группы в трёх археогенетических лабораториях в Венгрии. Около 450 – это количество проанализированных образцов, уже опубликованных или подготовленных к публикации на уровне всего митохондриального генома (материнская линия), из которых у примерно 60 мужчин также были идентифицированы отцовские линии. Это число значимо в международной перспективе и даже в глобальном масштабе: оно сопоставимо с количеством образцов из степных захоронений бронзового или раннего железного века (скифы), связанных с вопросом происхождения индоевропейцев, который касается многих стран.

Таким образом, можно сказать, что новые результаты ранневенгерской истории можно синхронизировать в большинстве дисциплин.

Возможно, никогда не было такой согласованности между данными различных групп источников: таким образом, восточные связи наследия эпохи завоевания родины можно найти там, где лингвисты и историки (по другим данным) тоже их предполагают.

Ведущая роль традиционного археологического анализа сохранится и в дальнейшем, так как фактор времени играет заметную роль в объединении различных типов исходных данных в историческую модель, и к этому фактору эта дисциплина наиболее чувствительна. Бесспорно, что анализ материального наследия позволяет более подробное хронологическое разделение, чем историческое сопоставление лингвистических и, возможно, этнографических данных. Благодаря (также) археологическим находкам мы теперь знаем, что торговля в ранне-средневековой Восточной Европе была гораздо более интенсивной, чем предполагалось ранее исследователями.

Результаты естественнонаучных исследований обращают внимание специалистов по этому периоду на то, что в нашей работе следует задавать только правильно сформулированные, четко выраженные вопросы. Ключ к продвижению вперед в современных археологических исследованиях венгерской предыстории, в дополнение к непрерывному изучению источников, лежит в этом сегодня.

IRODALOM / ЛИТЕРАТУРА

- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 1987: Афанасьев, Г. Е.: *Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона (аланский вариант салтово-маяцкой культуры)*. Археологические открытия на новостройках 2. Москва 1987.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2001: Афанасьев, Г. Е.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? *Российская археология* 2001:2, 43–55.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2009: Афанасьев, Г. Е.: Где же была Хазария? *Достояние поколений* 2(6) 2009, 34–41.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2009a: Афанасьев, Г. Е.: К проблеме локализации Хазарии и Фурт-асии (о противоречии данных археологии и письменных источников. В: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации»*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2009, 7–18.
- AFANASZJEV / АФАНАСЬЕВ 2016: Афанасьев, Г. Е.: О территории Хазарского каганата и хазарского „домена” в IX веке. В: *Дивногорский сборник* 6. Воронеж 2016, 41–72.
- AGYAGÁSI–DÉKÁNY 2019: Agyagási K. – Dékány É.: Ótörök hatás a magyar osztályozószók kialakulásában. In: *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. Szerk.: É Kiss K. et al. Budapest–Piliscsaba 2019, 41–75.
- AKSZJONOV / АКСЁНОВ 2001: Аксёнов, В. С.: Контакты венгров с аланами в IX веке –взаимопроникновение культур. В: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. V. Минаевские чтения по археологии, этнографии и краеведению Северного Кавказа*. Отв. ред.: Шаповалов, В. А. Ставрополь 2001, 212–214.
- BÁLINT 1975: Bálint Cs.: A szaltovó-majaki kultúra avar és magyar kapcsolatairól (On the Avar and Hungarian relations of the Saltovo-Mayak culture). *Archaeologiai Értesítő* 112 (1975) 52–63.
- BÁLINT 1989: Bálint, Cs.: *Die Archäologie der Steppe. Steppenvölker zwischen Volga und Donau vom 6. bis zum 10. Jahrhundert*. Wien–Köln 1989.
- BÁLINT 1994: Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel* 1. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 39–46.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA / БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA / БЕЛАВИН–ИВАНОВ–КРЫЛАСОВА 2013: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: Археологическое содержание и основные этапы формирования угорской ойкумены в Предуралье. В: *II-й Международный Мадыарский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 167–173.
- BELAVIN–KRILASZOVA 2011: Belavin, A. M. – Krilaszoza, N. B.: Tarsolyemez Perm környékéről (A pouch plate from the Perm area). *Folia Archaeologica* 54 (2011) 243–256.
- BELAVIN–KRILASZOVA / БЕЛАВИН–КРЫЛАСОВА 2021 in print: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б.: Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой археологической культуры (Az Urál nyugati előterében élő kora középkori népek kapcsolatrendszer a szaltovó-majaki régészeti kultúra hordozóival. In: „*Hadak útján*” A népvándorlaskor fiatal kutatóinak 29. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Főszerk.: Türk A. Szerk.: Jancsik B. – Sudár B. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 22 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 10. Budapest 2021, in print.
- BENZING 1944: Benzing, J.: Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 98 (1944) 24–27.
- BERTA ET AL. 2018: Berta N. – Harangi F. – E. Nagy K. – Türk A.: Újabb adatok a 10. századi textilletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről. *Magyar Régészet. E-Journal*. 2018 Ősz.

- BOKIJ–PLETNYOVA 1989: Bokij N. M. – Pletnyova Sz. A.: Nomád harcos család 10. századi sírjai az Ingul folyó völgyében (Gräber einer nomadischen Kriegerfamilie aus dem 10. Jh. im Ingul-Flußtal). *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 86–98.
- BOLLÓK 2015: Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészetéhez*. Budapest 2015.
- BOTALOV / БОТАЛОВ 2013: Боталов, С. Г.: Некоторые аспекты уральской мадьярской проблемы. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 139–167.
- BOTALOV / БОТАЛОВ 2017: Боталов, С. Г.: Погребальный комплекс Уелги и некоторые наблюдения на предмет угорского и мадьярского культурогенеза (A Dél-Urál a 6–11. században. Észrevételek az ugor és a magyar népesség anyagi műveltségének kialakulásával kapcsolatban). In: *A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6*. II. Főszerk.: Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae* No. 3.2. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 267–334.
- BOTALOV ET AL. / БОТАЛОВ И ДР. 2011: Боталов, С. Г. – Лукиных, А. А. – Тидеман, Е. В.: Погребальный комплекс могильника Уелги – новый средневековый памятник в Южном Зауралье. *Челябинский Гуманитарный Научный Журнал* 2011:2 (15) 104–114.
- CSHAIDZE / ЧХАИДЗЕ 2012: Чхайдзе, В. Н.: К вопросу о присутствии протоболгар на территории Таманского полуострова в конце VI – конце VII вв. и о «столице» Великой Булгарии – Фанагории (To a question on presence of Protobulgarians in territory of Tamansky peninsula in the end of VI – the end of VII centuries and about “capital” of Great Bulgarias – Phanagorias). *Дриновський збірник* 5. Харків–Софія 2012, 14–22.
- CSAPODY ET AL. 1966: Csapody I. – Csapody V. – Rott F.: *Erdei fák és cserjék*. Budapest 1966.
- CSÁKY ET AL. 2020: Csáky, V. – Gerber, D. – Szeifert, B. – Egyed, B. – Stégmár, B. – Botalov, S. G. – Grudochko, I. V. – Matveeva, N. P. – Zelenkov, A. S. – Sleptsova, A. V. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Early Medieval Genetic Data from Ural Region Evaluated in the Light of Archaeological Evidence of Ancient Hungarians. *Scientific Reports* 10 (2020) 19137. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-75910-z>
- CSÖSZ ET AL. 2013: Csösz, A. – Langó, P. – Mende, B. G. – Türk, A.: Археогенетические исследования на материалах Салтовской и древневенгерской культуры. Предварительный отчет и историография археологического вопроса. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 237–243.
- CSÖSZ ET AL. 2016: Csösz, A. – Szécsényi-Nagy, A. – Csákyová, V. – Langó, P. – Köhler, K. – Tömöry, Gy. – Nagy, M. – Mende, B. G.: Maternal Genetic Ancestry and Legacy of 10th Century AD Hungarians. *Scientific Reports* 6 (2016) 33446. <https://doi.org/10.1038/srep33446>
- ERDÉLYI 1977: Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 65–77.
- ERDÉLYI 2008: Erdélyi I.: *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei*. Budapest 2008.
- FETTICH 1933: Fettich N.: A levéidai magyarság a régészet megvilágításában. *Századok* 67 (1933) 250–276, 369–399.
- FLJороVA / ФЛЁРОВА 2003: Флёрова, В. Е.: A Róna-Tas. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages: An Introduction to Early Hungarian History. Budapest 1999. 556 p., ill. (рец.). *Российская археология* 2003:1, 170–176.
- FLJороVA–FLJороV / ФЛЁРОВА–ФЛЁРОВ 2000: Флёрова, В. Е. – Флёров, В. С.: *Дагестанский вариант салтово-маяцкой культуры: правомерность выделения*. Крупновские чтения по археологии Северного Кавказа 21. Кисловодск 2000, 137–141.

- FODOR 1975: Fodor I.: *Verecke híres útján. A magyar nép őstörténete és a honfoglalás*. Magyar História. Budapest 2015.
- FODOR 1977: Fodor I.: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. In: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 79–114.
- FODOR 1992: Fodor I.: *A magyarság születése*. Budapest 1992.
- FODOR 1994: Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: *Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel 1*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 47–65.
- FODOR 2006: Fodor I.: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. (Archäologie als historische Wissenschaft. Am Beispiel der ungarischen Urgeschichte). *Archaeologiai Értesítő* 131 (2006) 89–114. <https://doi.org/10.1556/archert.131.2006.1.5>
- FODOR 2008: Fodor I.: Az őscseremisztarsolylemez. In: *Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére*. Szerk.: Bereczki A. – Csepregi M. – Klima L. Urálistizikai Tanulmányok 19 (2008) 163–171.
- FODOR 2009: Fodor I.: *Őstörténet és honfoglalás*. Magyarország története 1. Budapest 2009.
- FODOR / ФОДОР 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015.
- GARUSZTOVICS / ГАРУСТОВИЧ 1988: Гарустович, Г. Н.: Об этнической принадлежности раннемусульманских памятников Западной и Центральной Башкирии. В: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Уфа 1988, 130–139.
- GERBER ET AL. 2019: Gerber D. – Csáky V. – Mende B. G. – Szeifert B. – Egyed B. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Betekintés az Urál vidéki népelemek első évezredbeli genetikai összetételébe. In: *Hadak útján. A népvándorlaskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet*. Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 97–99.
- GOLDINA / ГОЛДИНА 2013: Голдина, Р. Д.: Некоторые замечания относительно формирования теории угорского присутствия в Предуралье в эпоху средневековья. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 89–109.
- GRUDOSKO ET AL. / ГРУДОЧКО И ДР. 2018: Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г. – Газизова, С. Р. – Тюрк, А.: Хронология могильника Уелги (сравнение радиоуглеродных и археологических датировок). В: *«Древние и средневековые общества Евразии: перекресток культур», посвященный памяти видного ученого-археолога, профессора, академика Академии наук Республики Башкортостан, доктора исторических наук Нияза Абдулхаковича Мажитова*. Отв. ред.: Уразова, А. И. Уфа 2018, 78–84.
- GRUDOSKO / ГРУДОЧКО 2020: Грудочко, И. В.: *Курганы с «усами». Эпоха поздней древности и раннего средневековья урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.) – Kurgans with 'moustache'. The epoch of the late prehistory and Early Middle Ages of the Ural-Kazakhstan steppes (4th–7th AD)*. Ред.: Боталов, С. Г. – Türk, A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 16. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 9. Budapest 2020.
- GULYÁS 2021: Gulyás B.: Kelet-Európa a hun kor utáni időszakban (5–7. század) (Eastern Europe in the Post-Hunnic Period [5th–7th Centuries AD]). *Magyar Tudomány* 182:1 (2021) S1, 64–74.
- HALIKOVA 1973: Halikova J. A.: Volgai Bulgária és a X. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 3 (1973) 21–33.
- HALIKOVA 1976: Halikova J. A.: Ősmagyar temető a Káma mentén, Magna Hungaria kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 103 (1976) 53–78.
- HALIKOVA / ХАЛИКОВА 1978: Халикова, Е. А.: Ещё раз о проблеме происхождения венгров (в связи с дискуссией на IV Международном конгрессе финно-угроведов). *Советская археология* 1978:4, 294–304.
- IVANOV / ИВАНОВ 1952: Иванов, П. И.: *Крюковско-Кужновский могильник*. Моршанск 1952.

- IVANOV / ИВАНОВ 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV / ИВАНОВ 2002: Иванов, А. А.: К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в “курганах с ровиками” Нижнего Дона и Волжско-Донского междуречья. В: *Хазары*. Ред.: Петрухин, В. Я. – Федорчук, А. М. Москва 2002, 36–38.
- JEMELJANOVA / ЕМЕЛЬЯНОВА 2018: Емельянова, А. Ю.: *Подвески пермских народов по археологическим материалам средневековых памятников Приуралья (конец IV – начало X в.)*. Выпускная квалификационная работа. Ижевск 2018.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 1992: Казаков, Е. П.: *Культура ранней Волжской Болгарии*. Москва 1992.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KAZAKOV / КАЗАКОВ 2013: Казаков, Е. П.: Мадьяры и волжские болгары: этапы взаимодействия. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 173–181.
- KESZI 2017: Keszi, T.: Levedia, the egg of Columbus and what follows. *Az Intercisa Múzeum Évkönyve 2* (2017) 29–55.
- КНАМАУКО 2009: Khamayko, N.: Nomad contribution to the Old Russian culture of 10th century A.D. In: *Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Abstracts*. Ed.: Dobrovits, M. Miskolc, 2009. 13–14.
- КЛИМА 2014: Klima L.: *Török magyar őstörténet*. <https://www.nyest.hu/renhirek/torok-magyar-ostortenet>
- КЛИМА 2016: Klima L.: *Jürkák, tormák, merják: Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport – Források és Tanulmányok 1. Budapest 2016.
- КЛИМА 2020: Klima L.: *Válogatott rénhíreim. Tudásmorzsák a finnugor kultúra és történelem világából*. Budapest 2020.
- KOLODA / Колода 2011: Колода, В. В.: Салтовская культура на Харьковщине: очередной юбилей (итоги и перспективы исследований). В: *Салтово-маяцька археологічна культура: 110 років від початку вивчення на Харківщині: збірник наукових праць, присвячених проблемам та перспективам салтовознавства, за матеріалами Міжнародної наукової конференції «П'ятнадцяті Слобожанські читання»*. Ред.: Свистун, Г. Є. Харків 2011, 21–31.
- КОМАР / КОМАР 1999: Комар, А. В.: Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua* 1999:2, 111–136.
- КОМАР / КОМАР 2004: Комар, А. В.: Салтовская и “салтоидная” культуры в Поднепровье. В: *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре 3–4*. Гл. ред.: Куковальская, Н. М. Киев–Судак 2004, 87–91.
- КОМАР / КОМАР 2008: Комар, А. В.: *Древние венгры*. В: *Евразиядагы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII вв.* Ред.: Досымбаева, А. Астана 2008, 214–216.
- КОМАР / КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *Мадьяри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- КОМАР / КОМАР 2013: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 182–231.
- КОМАР / КОМАР 2018: Комар, А.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции – A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei*. Ред.: Türk, A. – Budai, D. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest 2018.
- КОРОВОВ / КОРОБОВ 2018: Коробов, Д. С.: Аш-тигоры на пути к государственности – эволюция системы расселения северокавказских алан Кисловодской котловины в I тыс. н.э. (Az as-tigorok az államiság felé vezető úton. A Kaukázus északi előterében, a Kiszlovodszk-medencében élő alánok

- településhálózatának fejlődése a Kr. u. I. évezredben). В: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Budapest 2018, 347–366.
- KOVÁCS 2003: Kovács, L.: Beregszász – Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 205–241.
<https://doi.org/10.1556/aarch.54.2003.1-2.6>
- KRAVCSENKO / КРАВЧЕНКО 2020: Кравченко, Э. Е.: *Сидоровский археологический комплекс на р. Северский Донец. Археология Евразийских степей* 2020:4. Казань 2020.
- KRAVCSENKO / КРАВЧЕНКО 2021: Кравченко, Э. Е.: *Степные поселения хазарского времени (Донецкий кряж, Северное Приазовье)*. <http://archaeologyca.su/?cat=29>
- KRUGLOV / КРУГЛОВ 2019: Круглов, Е. В.: Выбор в пользу угро-мадьяр: Тамар-Уткуль (курган № 3) и Яман. В: *Северный Кавказ и кочевой мир степей Евразии. Научный альманах в честь археолога, историка, культуролога Юрия Анатольевича Прокопенко в связи с его пятидесятилетием.* Ред.: Малахов, С. Н. и др. Армавир–Ставрополь 2019, 203–218.
- KRUGLOV–PARUSZIMOV / КРУГЛОВ–ПАРУСИМОВ 2020: Круглов, Е. В. – Парусимов, И. Н.: Угро-мадьяры на Нижнем Дону: курганный могильник Валовый I. В: *Волго-Уральский регион от древности до средневековья. Материалы VI Нижневолжской Международной археологической научной конференции.* Ред. колл.: Скрипкин, А. С. и др. Волгоград 2020, 152–158.
- KVITNYICKIJ ET AL. / КВИТНИЦКИЙ И ДР. 2020: Квитницкий, М. В. – Тюрк, А. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Синика, В. С.: Два венгерских погребения IX века в Дунай-Днестровских степях (Hungarian Graves of the 9th Century in the Danube-Dnister Steppes). *Stratum plus* 2020:5, 329–340.
- KVITNYICKIJ ET AL. / КВИТНИЦКИЙ И ДР. 2020a: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Синика, В. С. – Лысенко, С. Д. – Тюрк, А.: Погребение из Владычень с украшением венгерского облика (Grave from Vladycheni with Adornment of the Hungarian Type). В: *«На одно крыло – серебряная, На другое – золотая...». Сборник статей памяти Светланы Рябцевой.* Под редакцией Р. А. Рабиновича и Н. П. Тельнова. Библиотека Stratum. Кишинев 2020, 415–426.
- LANGÓ 2007: Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest 2007.
- LANGÓ 2017: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténelmi emlékek.* Budapest 2017.
- LEZSÁK 2019: Lezsák G.: *Beszámoló az Anapa (Oroszország) melletti magyar-orosz régészeti feltárásról.* <https://mki.gov.hu/hu/hirek/beszamolo-az-anapa-oroszorszag-melletti-magyar-orosz-regeszeti-feltarasrol>
- LIFANOV / ЛИФАНОВ 2005: Лифанов, Н. А.: К вопросам периодизации и хронологии памятников новинковского типа. В: *Степи Европы в эпоху средневековья 4. Хазарское время.* Донецк 2005, 25–40.
- LOPAN / ЛОПАН 2007: Лопан, О. В.: Средневековые глиняные подвесные котлы с внутренними ручками-ушками. В: *Средневековые древности Дона. Материалы и исследования по археологии Дона.* 2. Ред.: Гугуев, Ю. К. Москва–Иерусалим 2007, 240–311.
- MAÁR ET AL. 2021: Maár, K. – Varga, G. – Kovács, B. – Schütz, O. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Nyerki, E. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Tihanyi, B. – Marcsik, A. – Pálfi, Gy. – Bernert, Zs. – Gallina, Zs. – Varga, S. – Költő, L. – Raskó, I. – Török, T. – Neparáczki, E.: Maternal Lineages from 10–11th Century Commoner Cemeteries of Carpathian Basin. *Genes* 12:3 (2021) 460.
<https://doi.org/10.3390/genes12030460>
- MATVEJEVA / МАТВЕЕВА 1993: Матвеева, Н. П.: *Саргатская культура на среднем Тоболе.* Новосибирск 1993.

- МАТВЕЈЕВА / МАТВЕЕВА 2000: Матвеева, Н. П.: *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке (лесостепная и подтаёжная зоны)*. Новосибирск 2000.
- МАТВЕЈЕВА / МАТВЕЕВА 2019: Матвеева, Н. П.: Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 11 (2019) 24–43.
- МАЗСИТОВ / МАЖИТОВ 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- МАЗСИТОВ / МАЖИТОВ 2013: Мажитов, Н. А.: Еще раз о мадьярской проблеме в средневековой истории Южного Урала. В: *II-й Международный Мадьярский симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 84–88.
- НЕЙШТАДТ / НЕЙШТАДТ 1957: Нейштадт, М. И.: *История лесов и палеогеография СССР в голоцене*. Москва 1957.
- NEPARÁCZKI ET AL. 2017: Neparáczi, E. – Kocsy, K. – Tóth, G. E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Bihari, P. – Nagy, I. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Raskó, I. – Török, T.: Revising mtDNA haplotypes of the ancient Hungarian conquerors with next generation sequencing. *PLoS ONE* 12 (2017) 4. e0174886 <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0174886>
- NEPARÁCZKI ET AL. 2018: Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Kocsy, K. – Maár, K. – Bihari, P. – Nagy, I. – Fóthi, E. – Pap, I. – Kustár, . – Pálfi, Gy. – Raskó, I. – Zink, A. – Török, T.: Mitogenomic data indicate admixture components of Central-Inner Asian and Srubnaya origin in the conquering Hungarians. *PLoS One* 13 (2018) e0205920. doi:<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0205920>
- NEPARÁCZKI ET AL. 2019: Neparáczi, E. – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Kustár, Á. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Lőrinczy, G. – Gál, Sz. S. – Tomka, P. – Kovacsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports* 9 (2019) 16569. doi: <https://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- ORMOS 2015: Ormos I.: A korai magyar történelem arab forrásai. *Az Avicenna Közeli-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve* 2013/2014 (2015) 95–100.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1981: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. В: *Ступи Евразии в эпоху средневековья*. Археология СССР. Москва 1981, 62–75.
- PLETNYOVA / ПЛЕТНЁВА 1999: Плетнёва, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва–Иерусалим 1999.
- POLGÁR 2001: Polgár Sz.: Sarkel. In: *A Kárpát-medence és a steppe*. Szerk.: Márton A. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest 2001, 106–126.
- POLGÁR 2019: Polgár Sz.: *Kelet-Európa kereskedelmi kapcsolatai az írott források alapján (kb. 750–1000)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 32. Budapest 2019.
- POST ET AL. 2019: Post, H. – Németh, E. – Klima, L. – Flores, F. – Fehér, T. – Türk, A. – Székely, G. – Sahakyan, H. – Mondal, M. – Montinaro, F. – Karmin, M. – Saag, L. – Yunusbayev, B. – Khusnutdinova, E. – Metspalu, E. – VILLEMS, R. – Tambets, K. – Rootsi, S.: Y-chromosomal connection between Hungarians and geographically distant populations of the Ural Mountain region and West Siberia. *Scientific Reports* (2019) 9:7786. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- РАХМАНАЛИЈЕВ / РАХМАНАЛИЕВ 2009: Рахманалиев, Р.: *Империя тюрков. Великая цивилизация*. Москва 2009. https://historylib.org/historybooks/Rustan-Rakhmanaliev_Imperiya-tyurkov--Velikaya-tsivilizatsiya/
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista Arheologică. serie nouă vol III. nr. 1–2*. Chişinău 2007, 195–230.
- RJAVSEVA–RABINOVICS / РЯБЦЕВА–РАБИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения)

- (A Prut–Dnyeszter régió 9–10. századi magyar jellegű hagyatéka [A fémművesség és az ötvösművészet tárgyai]). B: *III-й Международный мадьярский симпозиум по археологии. Будапешт, 6–10 июня 2016 г. – 3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10.* Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. – Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Budapest 2018, 429–464.
- RÉVÉSZ 1998: Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Geschitspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde Aufgrund der östlichen Analogien). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 523–532.
- RÉVÉSZ 2020: Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig (Regional characteristics of 10th & 11th century graveyards from East-Carpathians to the Danube).* Budapest 2020.
- RÓNA-TAS 1982: Róna-Tas A.: A kazár népnévről. *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982) 349–380.
- RÓNA-TAS 1996: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép.* Budapest 1996.
- RÓNA-TAS 2004: Róna-Tas A.: Néhány megjegyzés faneveinkről (Bükk, dió, gyertyán, gyümölcsény, éger, kőris, mogyoró, tölgy). *Magyar Nyelv* 100:3 (2004) 260–273; *Magyar Nyelv* 100:4 (2004) 419–438.
- RÓNA-TAS 2005: Róna-Tas, A.: Turkic-Alanian-Hungarian contacts. *Acta Orientalia* 58:2 (2005) 205–213. <https://doi.org/10.1556/AOrient.58.2005.2.8>
- RÓNA-TAS 2011: Róna-Tas A.: Az Uráltól a Kárpát-medencéig. Új kutatási eredmények a korai magyar történelemről. *História* 33:8 (2011) 2–6.
- RYABOGINA ET AL. 2008: Ryabogina, N. E. – Larin, S. I. – Ivanov, S. N.: Landscape and climatic changes on southern border of a taiga of Western Siberia on the middle-late holocen. In: *Man and environment in boreal forest zone: Past, present and future. International Conference, Central Forest State Natural Biosphere Reserve, Russia.* Moscow 2008, 79–82.
- SÁNDOR 2014: Sándor K.: Vámbéry Ármin és a török-magyar nyelvcsere. *Iskolakultúra* 2014:2, 76–86.
- SCSERBAK / ЩЕРБАК 1970: Щербак, А. М.: *Сравнительная фонетика тюркских языков.* Ленинград 1970.
- SCSERBAKOVA ET AL. / ЩЕРБАКОВА И ДР. 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (По материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Археологическая библиотека 4. Кишинёв 2008.
- SINICA ET AL. 2019: Sinica, V. – Telnov, N. – Kvitnytskyi, M.: Archaeological sites of the Subbotsy horizon (legacy of the 'Etelkoz') in the Northwest Black Sea Region (9–10th cc.) (Венгерские памятники IX – первой половины X в. в Северо-Западном Причерноморье). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet.* Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 7–10.
- SUDÁR / ШУДАР 2018: Шудар, Б.: Мадьяры в персидском географическом сочинении «Худūd ал-Āлам» (982 г.) (Reference to the Place of Residence of Ancient Hungarians in a Persian Geographical source [10th c.]). B: *Материалы IV Международного Мадьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. *Археология евразийских степей* 6. Казань 2018, 257–265.
- STACHOWSKI 2014: Stachowski, M.: Remarks on the investigation of the oldest layer of Turkic loan-words in Hungarian. *Studia Etymologica Cracoviensia* 19 (2014) 215–222.
- SZEIFERT ET AL. 2018: Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Mende, B. G. – Türk, A. – Szécsényi-Nagy, A.: Maternal Genetic Composition of Early Medieval Populations Lived in the Cis- and Trans-Ural and Volga-Kama Regions. – Результаты палеогенетических исследований материнской линии ДНК раннесредневековых популяций Зауралья, Приуралья и Волго-Камья в связи с проблемой венгерского

- этногенеза). В: *Материалы IV Международного Магьярского симпозиума. Казань–Болгар, 15–19 октября 2018 г.* Глав. ред.: Ситдииков, А. Г. Археология евразийских степей 6. Казань 2018, 202–221.
- SZEIFERT ET AL. 2019: Szeifert B. – Csáky V. – Gerber D. – Egyed B. – Stégmár B. – Mende B. G. – Türk A. – Szécsényi-Nagy A.: Korai magyarsággal kapcsolatba hozható oroszországi lelőhelyek csontanyagának archeogenetikai vizsgálata. In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIX. konferenciája. Budapest, 2019. november 15–16. (29th Conference of young scholars on the Migration Period. November 15–16, 2019, Budapest.) Absztraktkötet.* Szerk.: Sudár B. – Türk A. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 15. – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 7. Budapest 2019, 100–103.
- SZERGUSOVA / СЕРГУШЕВА 2013: Сергушева, Е. А.: *Археоботаника: Теория и практика.* Владивосток 2013.
- SZEMJONOV / СЕМЁНОВ 1983: Семёнов, А. И.: Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. В: *Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа.* Ред.: Кияшко, В. Я. Ростов-на-Дону 1983, 98–102.
- SZEVEÉNYI–WAGNER-NAGY 2011: Szeveényi, S. – Wagner-Nagy, B.: Visiting the Nnganasans in Ust-Avam. In: *Ethnic and Linguistic Context of Identity: Finno-Ugric Minorities.* Eds.: Grünthal, R. – Kovács, M. *Uralica Helsinkiensia* 5. Helsinki 2011, 385–404.
- SZOLOVJEV / СОЛОВЬЕВ 2003: Соловьёв, А. И.: *Оружие и доспехи. Сибирское вооружение от каменного века до средневековья.* Новосибирск 2003.
- SZTASENKOV / СТАШЕНКОВ 2009: Сташенков, Д. А.: Памятники магьярского круга в Самарском Поволжье. В: *Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей. Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации».* Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2009, 228–229.
- SZTASENKOV / СТАШЕНКОВ 2020: Сташенков, Д. А.: *Древние венгры и их окружение в Самарском Поволжье. Каталог археологических коллекций.* Самара 2020.
- SZUPRUNENKO–MAJEVSZKA / СУПРУНЕНКО–МАЄВСЬКА 2007: Супруненко, О. Б. – Маєвська, С. В.: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. *Археологічний літопис Лівобережної України* 1–2 (2007) 32–45.
- TAKÁCS 2005: Takács M.: Kézművesség az Árpád-korban (Das Handwerk in der Árpádenzeit). In: *A magyar kézművesipar története.* Szerk.: Szulovszky J. Budapest 2005, 72–85.
- TÓTH 1998: Tóth S. L.: *Levediától a Kárpát-medencéig.* Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998.
- TÜRK 2010: Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4–5).* Szerk.: G. Tóth P. – Szabó P. Szegedi Középkorász Műhely. Szeged 2010, 261–306.
- TÜRK 2012: Türk, A.: Zu den osteuropäischen und byzantinischen Beziehungen der Funde des 10.–11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: *Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie, und Methodik.* Hrsg.: Tobias, B. Mainz, 2012, 3–28.
- TÜRK / ТЮРК 2012a: Тюрк, А.: Новые результаты и перспективы археологических исследований ранней истории древних венгров (Угры-магьяры). В: *«Л.Н. Гумилев мұрасы және қазіргі еуразиялық интеграция» IX – Еуразиялық ғылыми форумға қатысуға шақырады.* Ред.: Сыдыков, Б. Е. Астана 2012, 22–26.
- TÜRK 2013: Türk, A.: Archäologische Daten zu einigen Details der Taschen- und Feuergerätefunde des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken im Spiegel ihren osteuropäischen Analogien (Archeologické pramene k niektorým konštrukčným prvkom taštičiek a k predmetom na zakladanie ohňa z 10. storočia z územia Karpatskej kotliny vo svetle východoeurópskych analógií). *Slovenská Archeológia* 61 (2013) 177–198.
- TÜRK / ТЮРК 2013a: Тюрк, А.: От Урала до Карпатов. Новые результаты и перспективы в археологии Восточной Европы по поводу древних венгров. В: *II-й Международный Магьярский*

- симпозиум: сборник научных трудов*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 231–237.
- TÜRK ET AL. 2014: Türk A. – Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M.: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkészségek klasszifikációjához Volga–Káma-vidéki analógiáik fényében (The classification of Conquest period purses and tinder sets in the light of analogies from the Volga-Kama region). In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica 6. – MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 457–496.
- TÜRK / ТЮРК 2016: Тюрк, А.: Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадьяров. В: *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию (XX Уральское археологическое совещание)*. Материалы Всероссийской научной конференции с международным участием. 25–29 октября, 2016 г. Ред.: Голдина, Р. Д. и др. Ижевск 2016, 268–272.
- TÜRK–FÜREDI 2019: Türk, A. – Füredi, Á.: Latest archaeological results on the origin of the Hungarian people in the Eurasian context. In: *Кочевые империи Евразии в свете археологических и междисциплинарных исследований. IV международный конгресс средневековой археологии евразийских степей, посвященный 100-летию российской академической археологии*. Отв. ред.: Базаров, Б. В. – Крадин, Н. Н. Улан-Удэ 2019, 93–96.
- TÜRK–LANGÓ 2020: Türk A. – Langó P.: A magyarság korai történetének régészeti emlékei a legfrissebb leletek fényében. In: *Magyar őstörténeti műhelybeszélgetés. Tanulmánykötet a Magyarságkutató Intézet Archeogenetikai Kutatóközpontja által 2019. december 7–8-án rendezett konferencián elhangzott előadásokból*. Szerk.: Neparáczki E. A Magyarságkutató Intézet Kiadványai 20. Budapest 2020, 245–270.
- TÜRK–LÖRINCZY 2015: Türk A. – Lőrinczy G.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez (Archäologische Daten und naturwissenschaftliche Ergebnisse zur Geschichte des 10. Jahrhunderts des westlichen Ufers der Muresch-Mündung)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. – MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Budapest 2015.
- VORONYINA / ВОРОНИНА 2007: Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокши конец IX – начало XI века. По материалам Цнинской археологической экспедиции 1983–1985 годов*. Москва 2007.
- ZELENCOVA ET AL. 2018: Zelencova, O. V. – Saprykina, I. A. – Türk A.: A karancslapujtói honfoglalás kori öv és mordvinföldi „hasonmása”. A karancslapujtói típusú övveretek kelet-európai elterjedése (Пояс эпохи завоевания Родины и его мордовская «аналогия». Поясные накладки типа Каранчлапуйте (Венгрия) и их распространение в Восточной Европе в X в.). In: *Relationes rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Szerk.: Korom A. et al. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Budapest 2018, 689–720.
- ZELENKOV / ЗЕЛЕНКОВ 2019: Зеленков, А. С.: О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири раннего средневековья. *Ab Origine. Археолого-этнографический сборник* 11 (2019) 24–43.
- ZHILICH ET AL. 2017: Zhilich, S. – Rudaya, N. – Krivonogov, S. – Nazarova, L. – Pozdnyakov, D.: Environmental dynamics of the Baraba forest-steppe (Siberia) over the last 8000 years and their impact on the types of economic life of the population. *Quaternary Science Reviews* 163 (2017) 152–161.
- ZIMONYI 1996: Zimonyi I.: A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajháni-hagyomány. In: *A honfoglalás kor írott forrásai*. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1996, 49–59.
- ZIMONYI 2014: Zimonyi I.: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Budapest 2014.
- ZIMONYI 2015: Zimonyi I.: Volgai Bulgária. In: *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar őstörténet 2. Szerk.: Sudár B. Budapest 2015, 65–73.